

Radan Haluzík

PROČ JDOU CHLAPI DO VÁLKY

Emoce a estetika
u počátků etnických konfliktů

DOKOŘÁN

Radan Haluzík

PROČ JDOU CHLAPI DO VÁLKY

**Emoce a estetika
u počátků etnických konfliktů**

DOKOŘÁN

*Věnováno mým kavkazským a balkánským hostitelům a hostitelkám.
Lidem, kteří mě, ač sami měli svých válečných starostí plnou hlavu,
vzali k sobě domů, hostili mě a vyprávěli a vyprávěli...*

Radan Haluzík

PROČ JDOU CHLAPI DO VÁLKY

Emoce a estetika u počátků etnických konfliktů

Tato publikace vznikla v rámci řešení Výzkumného záměru FHS UK:
Antropologie komunikace a lidské adaptace (MSM 0021620843).

Na vydání přispělo rovněž Centrum pro teoretická studia,
společné pracoviště Univerzity Karlovy v Praze a Akademie věd České republiky.

Copyright © Radan Haluzík, 2018

Photos © autor a archiv autora, 2018

Vydání druhé (první elektronické).

Odpovědný redaktor Marek Pečenka.

Jazyková redakce Tereza Vlková, Tereza Kodlová.

Recenzovali prof. PhDr. Josef Kandert, CSc., doc. PhDr. Zdeněk Uherek, CSc.

Obálka, grafická úprava, sazba a konverze do elektronické verze Martin Radimecký.

Vydalo v roce 2018 nakladatelství Dokořán, s. r. o.,

Holečkova 9, Praha 5, dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz,

jako svou 958. publikaci (288. elektronická).

ISBN 978-80-7363-896-2

Obsah

PROLOG

Nahlédnout do myšlení polních velitelů, rebelů i teroristů... 7

KAPITOLA 1

Proč jdou chlapi do války? 13

KAPITOLA 2

Války entuziastických dobrovolníků 29

KAPITOLA 3

Motivace aktérů v postmoderních válkách 37

KAPITOLA 4

Extatický aktér, čas extáze 49

KAPITOLA 5

Jak studovat revoluční a (před)válečnou mobilizaci 69

KAPITOLA 6

Továrna a Muzeum komunistické modernity 87

KAPITOLA 7

Atmosféra nového klimatu 80. let 119

KAPITOLA 8

Muzeum vstupuje do hry 139

KAPITOLA 9

Atmosféra „varu před výbuchem“ 173

KAPITOLA 10

Národ vyšel do ulic! 185

KAPITOLA 11

Co se to s námi v tom spektaklu děje? 213

KAPITOLA 12

„Bylo to jako branná hra...“ 239

KAPITOLA 13

Pocit, že to „běží tak nějak samo“ 261

KAPITOLA 14

Pocity smyslu uprostřed „dramatu dějin“ 291

KAPITOLA 15

„Být jako oni!“ 307

KAPITOLA 16

„Stát se legendou!“ 319

KAPITOLA 17

Mimetismus „hraní na vojáky“ 353

KAPITOLA 18

„Musíme se probudit a obrodit!“ 375

POZNÁMKY 416

ABSTRACT 441

CITOVANÁ ODBORNÁ LITERATURA 442

JMENNÝ REJSTŘÍK 453

BAREVNÉ PŘÍLOHY 456

(foto autor)

Nahlédnout do myšlení polních velitelů, rebelů i teroristů...

„... Nikdy jsem ale neviděla, aby vrah (navíc masový – vykonavatel etnického čištění, souzený haagským tribunálem, pozn. aut.) měl tak přesvědčivě naivní, klukovskou tvář, a musím přiznat, že mě to dokonale překvapilo.

Goran Jelisić se narodil v roce 1968, takže je stejně starý jako moje dcera. Patří oba ke stejné generaci. Mohli klidně chodit do stejné školy. Mohli se kamarádit. Dovedu si ho představit, jak o zimním odpoledni vysedává s hrnkem čaje u nás v kuchyni, sklání se nad učebnicí a moje dcera mu vysvětluje, co to po nich chtějí za domácí úkol z dějepisu. (...) Dovedu si představit, jak ti dva jdou spolu do kina nebo na diskotéku. Nic bych nenamítala; má tak milý obličej. Moji kuchyní prošlo hodně takových mladíků, jako je on, zmatených, bez zvláštního zájmu o školu, ale docela vychovaných a sympatických.“

SLAVENKA DRAKULIĆOVÁ (2006, 64) O SRBSKÉM VÁLEČNÉM ZLOČINCI PŘED HAAGSKÝM TRIBUNÁLEM

Žijeme v době, kdy nám vzdálené ulice, bojiště i televizní obrazovky ožívají spektakulárními pochody, střelbou i přímo masakry podivně vyhlížejících chlápků s puškami. Separatistické etnické konflikty po pádu komunismu ve východní Evropě, výbuch desítek etno-religiózních konfliktů od Indonésie, přes Afriku až po Latinskou Ameriku na počátku devadesátých let, dozvuk nedávného „arabského jara“ v Sýrii, Libyi i Jemenu. Exoticky znějící milice jako Aš-Šabáb, Boko Haram, Ansar Dine nebo Tálibán ovládají části světa, které pro nás byly donedávna za horizontem, na jeho periferii.

Když se odkudsi z pouště vynořilo cosi, co si říká Islámský stát a rozkládá se to přes půl Sýrie a Iráku, byli jsme překvapení. Když na Ukrajině začali podivně vypadající chlápíci mávat vlajkami a stavět zátarasy, byli z toho mnozí zmatení. A když občas vybuchne teroristická nálož i v donedávna bezpečné části světa, kde bychom to nejméně čekali, a někdo, jehož jednání příliš nerozumíme, se k tomu s hudbou a šavlí v ruce přihlásí v amatérském klipu na internetu, běhá nám mráz po zádech. Jako by se doslova roztrhl pytel s nejrůznějšími radikálními dobrovolnickými ozbrojenými skupinami i osamělými vlky – útočníky, kterým moc nerozumíme...

Ti chlápíci zdaleka nevypadají jako normální vojáci, na jaké jsme byli zvyklí. A ne-zvyklé jsou vlastně i jejich prohlášení, plány a požadavky. Co to mají za podivné uniformy, vousy a způsoby? O co jim vlastně jde? Proč jsou ve svém tažení tak urputní a bezskrupulózní?

Jejich (zlo)činy dávají do pohybu zástupy zoufalých uprchlíků, ale oni se cítí být rytíři v boji za velké spirituální cíle... Jsme svědky válek nového typu.

Kdyby tak bylo možné dozvědět se, co je pohání, co ze svých činů mají, kdyby tak šlo nahlédnout do jejich myšlení...

Když v roce 1989 padl komunismus a ve východní Evropě se začala dít spousta zajímavých a nečekaných věcí, začaly mě zajímat postkomunistické tzv. etnické konflikty. Nejprve jsem jako reportér píšící na volné noze pro nově vzniklé české nezávislé časopisy a posléze jako sociální antropolog začal pracovat ve válečných konfliktech v bývalé Jugoslávii a postsovětském Kavkazu. Tento můj zájem se stal velmi záhy předmětem výzkumu v mé rozsáhlé diplomové práci a poté i v disertaci na britské University College London.

Jen během devadesátých let jsem tak strávil dohromady více než dva roky v předválečném napětí, v samotné válce i za poválečného chaosu v oblastech, do nichž se zahraniční sociální vědci normálně nehrnuli nebo nedostali. V konfliktech, v nichž i místní autoři museli zdroje ke svým analýzám omezit na materiál získaný z médií (např. Čolović 1994a, 1994b, 2002, Žanić 1998), na rozhovory natočené místními asistenty (např. Tiškov 2004) nebo na dění, které bylo výzkumníkovi dostupné v hlavním městě (např. Čale Feldmanová 1993, Senjković 2002). Pracoval jsem ve válce mezi **Srbskem a Chorvatskem** (1992), v **Bosně** (1993, 1994, dvakrát v roce 1996, 1997, 2008) a **Kosovu** (1990, 1992, 1995, 1997, 1999, 2009). Na Kavkaze to pak bylo v **Arménii, Náhorním Karabachu a Ázerbájdžánu** (1989, 1990, 1996), **Čečensku** (1992, 1995, 2009 a mezi čečenskými uprchlíky v Gruzii v roce 2000), v **Jižní Osetii** (1992), **Abcházii** (1990, 1991, 1992, 1996) a **Gruzii** (1990, 1991, 1992, 1996, 1998, 2000).

Kromě toho jsem podobným způsobem bádala a psal též v jiných světových identitních konfliktech této doby, jako například v Afghánistánu (2002), peruánské Amazonii (1993), Indii (1991), mexickém Chiapasu (1997) a tureckém Kurdistanu (1989), což se nakonec při uvažování o globálních kontextech postmoderních tzv. identitních válek ukázalo jako dobrá zkušenost.

I já, stejně jako výše zmíněný válečný zločinec Jelisić a vzorná školačka – dcera spisovatelky Drakulićové, patřím k té klíčové, jak říká Yurchak, (2003, 2006) „poslední sovětské generaci“. I mně se svět na přelomu osmdesátých a devadesátých let po letech komunistické disciplinace zdánlivě ze dne na den doslova rozpadl před očima, aby se otevřel potencialitě něčeho nového, o čemž však nikdo netušil, jak by to mělo vypadat. I pro mě byly při představách o tom, co bude, co by mělo být, důležité spíše sny, obrazy, politické mýty a jejich estetická naléhavost než politologické rozvahy. (Které nikdo moc nečetl a navíc, jak se ukázalo později, které se mnohdy ve svých očekáváních dosti mýlily.) Demokracie a blahobyt jako na Západě? Návrat ke kořenům? Do časů mytické první republiky? K víře předků? Národní stát? Nebo nejlépe snad všechno dohromady?

Ústřední otázkou této studie je samotný začátek války: proč jdou kluci do války. Co tam cítí a prožívají, co z toho vůbec mají? Jak se z „docela vychovaných a sympatických chlapců s milým obličejem“, jakým byl i budoucí válečný zločinec Jelisić, stávají vykonavatelé etnického čištění. A proč všechny ty vzorné školačky, jejich učitelé, policisté a politici místo toho, aby jim v tom bránili, jim ještě tleskají.

Když se zničehonic, bez jakéhokoli doprovodu, jen sám, s batohem na zádech a tak s pěti sedmi dolary na den v kapse, objevuji mezi bojovníky nově vznikajících paramilitárních hnutí či přímo na frontě, je to pro mě nejprve tak trochu, jako bych spadl z nebe... Ze školy umím rusky a rychle se učím srbsky/chorvatsky a pokouším se na výše zmíněné otázky ptát. Rozhodně nechci říct, že bych byl jedním z nich, ale chovají se ke mně hezky. Jsem spíše brán jako host než novinář či antropolog. Berou mě jako vykuleného kluka, kterého zajímá posvátný národ, jeho tradice a historie; jejich starší velitelé pak jaksi otcovsky, jako jakéhosi mladšího brácha. Zažívám s nimi předválečné ozbrojené přehlídky a cvičení, vidím, co se děje na čerstvě vznikajících frontových liniích a občas i na opravdových bojových akcích. Někteří mě berou s sebou domů, představují mne příbuzným, kamarádům. Skrze válečné utrpení jejich rodin a sousedů pak zažívám válku nejen z pohledu vojáků-útočníků, ale také z pohledu obětí. Dostávám se i k vlivné skupině místních národních intelektuálů, „kteří prý mi vše, celou podstatu staletého národního boje nejlépe vysvětlí“, a jako reportér nakonec i ke známým nacionalistickým

politikům a prezidentům. Setkávám se s prezidentem Kosova - Ibrahimem Rugovou, prezidentem Gruzie Eduardem Ševardnadzem, jeho viceprezidentem Džabou Joseliánim, prezidentem Abcházie Vladislavem Ardzinbou, jeho velitelem armády a pozdějším dlouholetým abchazským premiérem Sergejem Šambou, prvním velitelem Hlavního štábu Arménské národní armády Vardanem Vardanjanem, vládcem Jižní Osetie Torezem Kulumbegovem, vrchním velitelem vojsk a později prezidentem Čečny Aslanem Maschadovem, čečenským ministrem a mírovým vyjednavatelem Usmanem Imajevem a dalšími.

To, co mě s bojovníky těchto válek spojuje, je společné dětství a vzdělávání v podobných komunismech. Nejen generační vzdorovitý obdiv k západní pop music, džínám a Coca-Cole, ale i režimem pěstovaný romantický étos rezistence, revoluce a partyzánské války s cizáky. Mnoho z kultovních revolučních a zbojnických filmů, na něž se v této knize odvolávám, znám dokonce přímo z komunistické Československé televize svého mládí. Společné obrazy i sny, společná romantická estetika.

I na mě, to musím přiznat, tehdy působila romantická síla jejich magnetismu. Být jako hrdinové těch velkých vyprávění, chuť žít ty obrazy - jít za svým snem. Nakonec snad asi největším přínosem této práce, myslím, bude pokus o překlenutí propasti mezi těmito vyprávěními, obrazy, touto estetikou (jak je ve sledovaných oblastech každý zná z filmů a knih) na jedné straně, a skutečnou válečnou akci na straně druhé. Snaha o překročení té, tak podstatné, propasti mezi přečtením burčujícího politického pamfletu o národním ohrožení či nacionalistického románu nebo zhlédnutím historického filmu a jejich následováním formou reálné nápodoby a reálného rozhodnutí jít do akce. Bez jejího přemostění by válečná propaganda ztratila smysl a (před)válečná mobilizace byla jen stěží myslitelná.

A tak je má práce orientována spíše na prožívání a zážitky účastníků, aktivistů a později vojáků před výbuchem těchto konfliktů i pak přímo v poli. Na emoce a estetiku, která za nimi stojí a kterou zde zažívají, a v neposlední řadě pak na zážitek performance a dramatu, jehož prostřednictvím novou, a pro ně nezvyklou situaci, uchopují. Neříkám, že pohled, který nabízím, je jediný možný a úplný, netvrdím ani, že to, co již bylo o postkomunistických konfliktech napsáno, neplatí. Neříkám, co je vyzkoumáno a popsáno špatně, ale spíše co je pro realistické pochopení pohnutek a motivací jejich aktérů v těchto dobách jaksi neúplné či co zcela chybí.

Vím, že při práci s naléhavostí emocí, estetiky a politického dramatu je tu jedno nebezpečí, asi nejlépe již popsané na vzniku předválečného vzepětí a národní mobilizace v nacistickém Německu. Když Reichel (2004), Sontagová (1983) a mnozí další píší konkrétně o jeho kulturní politice a estetice, varují před fascinací fašismem nejen, pokud jde o tehdejší jeho aktéry, ale i o samotné jeho výzkumníky. Zachovávat si v každém okamžiku kritický odstup je samozřejmě důležité, ale na druhé straně: pokud emocionální a fascinaci estetikou takových hnutí, jako je nacionalismus či fašismus, nepopíšeme, přijdeme o jednu z klíčových pohnutek jejich aktérů; vylijeme s vaničkou i dítě. V hlavě mi zní slova z úvodu známé studie Christophera Browninga *Obyčejní muži o německých „obyčejných“ chlapcích od rodin ze 101. záložního policejního praporu, kteří se podíleli na hlavní vlně masového zabíjení během nacistického holocaustu v koncentračních táborech v Polsku*:

„Je jasné, že psaní takové historie vyžaduje odmítnutí demonizace. Policisté z praporu, který vykonával masakry a deportace, stejně jako daleko menší počet těch, co odmítli, či se tomu vyhnuli, byli lidské bytosti. Je třeba si přiznat, že v té samé situaci, by člověk

mohl být buď vrahem, nebo tím, kdo se tomu vyhnul - oba byli lidskými bytostmi - pokud chci pochopit a vysvětlit chování obou, jak jen to jde nejlépe. Toto poznání v žádném případě neznamená pokus o empatii. To, co nicméně neakceptuji, je staré klišé, že vysvětlit znamená omluvit, pochopit znamená odpustit. Vysvětlit neznamená omluvit; pochopení není odpuštění. Nepokoušet se pochopit pachatele z lidského hlediska by však činilo nemožným nejen tuto studii, ale jakoukoli historii pachatelů holokaustu, jež by šla za rámeček jednorozměrné karikatury.“ (Browning 1992, s. XX-XI)

To, co se v této knize pokouším zachytit, není snaha o zlidšťování primordialistické, šovinistické a maskulinní emoční sentimentality a estetiky postmoderního nacionalismu, ale naopak varování před jejími svody. Když šlo o pocity tak silné, že strhly na svou stranu nejen politické konjunkturalisty, budoucí válečné barony, profitéry, zločince, ale i (dokonce v první řadě!) intelektuály, umělce a především tisíce válečných dobrovolníků - to už přece musela být nějaká síla...

Navíc - a o to je to složitější - do těchto válek vstupují lidé obvykle ne tolik jako předem hotoví zabijáci a masoví vrahové, ale jako obyčejní kluci s „přesvědčivě naivní, klukovskou tvář“, které by i podezřívavá spisovatelka Drakulićová nechala chodit za dcerou. A co víc, vstupují do nich dokonce jako zapálení nadšenci a entuziasté. Mrazí z toho v zádech, ale jak uvidíme, jsou to - alespoň zpočátku - války aktivistů a později válečných dobrovolníků, kteří si zprvu skutečně myslí, že jim „jde o tu správnou národní věc“ a oni „musí být u toho“, protože celá Evropa, celý svět prý „vidí, co se tady děje“.

Napsat práci o postkomunistických válečných konfliktech jaksi zdánlivě zpupně bez ohledu nejen na určitý konkrétní konflikt, ale i na celý region (hezky celý Balkán a Kavkaz dohromady) mě napadlo hned na samém počátku. Když jsem během krátké doby stál již v několikátém separatistickém regionu, na již několikáté demonstraci za svobodu a národní sebeurčení a měl jsem pocit, jako bych slyšel a viděl v jistém smyslu „pořád to samé“. Všechna ta národní hnutí, přes veškeré ty (údajně tolik rozdílné) etnické skupiny, jedinečné tradice, národní minulosti a etno-religiózní symboly, mi připadala v konečném důsledku v tom podstatném stejná: obdobně probíhající demonstrace za tytéž emancipační cíle, podobní lidé (často intelektuálové) v jejich čele. Shodně nadšené zakládání prvních paramilitárních jednotek, jejich předválečné parády i ozbrojené provokace. Podobné spory o hranice i nárok na jejich etnické čištění, analogické snahy o dosažení vlastního národního státu odvolávající se na podobné kořeny státnosti kdysi v minulosti. Byla zde ale i vnitřní analogie: podobné emoce, nadšení a spontaneita „výbuchu“. Podobný pocit extáze a „opojení“ z toho, s čím starým, prohnitým a komunistickým je třeba skoncovat a k čemu národnímu a posvátnému je nezbytné se vrátit, podobný pocit, že něco nového „se líhne“. Podobné sny o národní minulosti i budoucnosti a především obdobná historizující a folklorizující estetika a obdobná snaha o její zpřítomnění formou (revolučního, etnického) „karnevalu“ v ulicích měst.

I tak by se někomu mohl můj materiál shromážděný během jugoslávských a kavkazských postkomunistických konfliktů zdát na první pohled poněkud heterogenní. Jsou to přece tak vzdálené regiony, s tak odlišnou historií a tradicemi, mohl by namítnout regionální specialista - geografický determinista. Při pohledu zblízka však vidíme, že všechny proběhnuvší postkomunistické etnické války od bývalé Jugoslávie přes moldavské Podněstří až po Kavkaz spojuje historické dědictví neklidné staleté hranice mezi Osmanskou říší a habsburskou monarchií na západě a mezi Osmanskou říší a Ruskem na

východě.¹ Bývala nepokojnou a v čase proměnlivou zónou takzvané „válečné hranice“ – nejistých území i vazalských států, pro niž je tak charakteristická pestrá etno-religiózní mozaika (kdy etnicita je navíc úzce spojena s náboženskou příslušností, a obojí – identita etnická i náboženská – pak může být často formováno vlivem antiimperálního vzdoru). Zónou, kde odlehle a horské oblasti tíhly k určitému autonomismu. A ze všeho řečeného pak vycházelo válečné, paramilitární, zbojnické, hrdinské, ale též patriarchální dědictví, jakož i mnohá další specifika.

Historici již nějaký čas zdůrazňují, že abychom pochopili, co se v jednotlivých úsecích této hranice děje, nesmíme ji studovat rozparcelovanou na její dílčí národní části (odpovídající pozdějším jednotlivým národním státům a jejich „národním dějinám“), ale nahlížet ji – tam, kde to jde – raději jako celek.²

Tento požadavek dává do určité míry smysl i dnes, kdy je velká Osmanská říše a její neklidná expanzivní periferie již sto let mrtva, a sledované oblasti etnických konfliktů spojuje tentokrát nový společný odkaz – odkaz osudu periferních oblastí impéria východoevropského komunismu. Je zde nicméně potřeba mít na zřeteli jedno nebezpečí. Totiž: historičtí deterministé mají často nutkání vidět nedávné postkomunistické „etnické konflikty“ jen jako jakési organické pokračování konfliktů na oné neklidné osmanské hranici, či jejich krvavého „reprízování“ za druhé světové války. A samotní nacionalisté a jejich následovníci pak mluví dokonce o „probuzení“ tradice této staleté „historické nenávisti“. Dominuje představa, že „staletá nenávist se zkrátka probudila“ a „historie se jen opakuje“... Chci ukázat, že tzv. etnické konflikty po pádu komunismu nebyly jen jednoduchým „probuzením“ krvavého odkazu paměti minulosti a tradice. Uvidíme, že šlo spíše o způsob, jak bylo o tuto paměť a tradice v časech komunismu neobvykle pečováno, než o tradice samotné. A také, jak se poté – po pádu komunismu – s nimi v nově otevřeném postkomunistickém kontextu a postmoderním ideologickém klimatu pracovalo. Chci ukázat, že tyto konflikty byly do značné míry spíše projevy svého času, než místa. Času sklonku jedné éry a hledání tvaru té nové. Neklidné doby hledání, o níž budu mluvit jako o času postkomunistické extáze.

(foto autor)

Proč jdou chlapi do války?

A proč jim ti, kteří by měli mít rozum, ještě tleskají?

Když jsem na podzim roku 2000 po pár letech opět v poválečné Gruzii, mám pocit, že je něco jinak. Atmosféra slávy postkomunistických národních hnutí a konfliktů z počátku devadesátých let je jako starý usazený cigaretový kouř. Stále jaksi visí ve vzduchu, občas jej ucítíte z nějaké věci či situace docela silně, ale prakticky už je pryč...

Navštěvuji bývalého vůdce gruzínských paravojenských struktur, viceprezidenta, válečného barona a spisovatele profesora Džabu Joselianiho³ a tiše zírám. Na stole rozevřený gruzínský překlad zenových mistrů, za okny se ze vzdálené ulice ozývá místo střelby monotónní zvuk proudů spěchajících aut a před domem je slyšet hrající si děti, ve ztlumené televizi běží zprávy, prý plné „malicherností, politických drbů a reklam“. Etnické války v Abcházii i Jižní Osetii, čas plných náměstí a politických pučů, devadesátá léta, čas extáze: to všechno je pryč! Právě se vrátil po třech letech z vězení, kam ho ve snaze o normalizaci poměrů uvrhl jeho bývalý politický spojenec prezident Ševardnadze, a nemůže věřit svým očím, jak se to za tu chvilku všechno změnilo: „Kam zmizel všechn ten národní entuziasmus? Kde je ta atmosféra, ten duch toho všeho?“ stěžuje si.

On sám jako by dnes už nikoho nezajímal. Už i kdysi věrní, mladí obdivovatelé z jeho bojůvek Mchedrioni,⁴ když si k němu občas od byznysu synovsky odskočí trochu zavzpomínat a na kus řeči, jej pokládají spíš jen za upovídaného staříka žijícího ve vzpomínkách. Pamatuji si na svou poslední návštěvu na počátku války v Abcházii v létě 1992, když byl jako viceprezident na vrcholu moci. Tehdy potřeboval větší ochranu než sám prezident a čelil řadě atentátů. Teď, pár let nato, tady sedí sám ve svém bytě v činžáku, bez jediného bodyguarda. Nikdo se jej ani nepokouší zabít, protože už to nemá smysl; už je to pryč.

„Často mě teď, když se probudím uprostřed noci, přepadne myšlenka na to, kam to všechno zmizelo, všechna ta atmosféra. Proč stovky mých věrných, co za mnou šly tady i v Abcházii, musely zemřít? Kdeže stovky: pro co musely umřít dva tisíce Gruzínců? Kde je sakra všechn ten entuziasmus, kde jsou ty národní *hodnoty*, pro které jsme se obětovali! No, ptám se, kam to všechno zmizelo?! Připadá mi, jako by dnes lidi zajímaly už jen ty peníze a konzum,“ rozčiluje se posmutněle nad úpadkem národního vzepětí bývalý vůdce davů.

Ten čas extáze, sklonek osmdesátých a celá devadesátá léta, je pryč. Už ani ti, co stáli v centru jeho dění, organizátoři demonstrací, aktivisté národních hnutí nebo váleční dobrovolníci, si pomalu nevzpomínají, jaké to bylo. Je to jako pokoušet se vzpomenout si, proč že byl vlastně člověk kdysi zamilovaný. A onen moment, zdá se, proklouzl jako voda mezi prsty i sociálním vědcům a historikům.

Ten „duch“, ta „atmosféra“, jež se tak těžko definuje a na niž - na rozdíl od svých obětí s nostalgií - vzpomíná náš válečný baron na penzi, zachvátil na přelomu osmdesátých a devadesátých let zdánlivě nečekaně řadu míst východní Evropy.

Už rok po oficiálním vyhlášení Gorbačovovy perestrojky v roce 1988 se začne, po pogromu na Armény v ázerbájdžánském Sumgajtu,⁵ pomalu rozhořivat arménsko-ázerbájdžánský konflikt v pohraničním Náhorním Karabachu. V létě 1989 se poprvé krátce

Tušíme, že velké události své doby spolu nějak souvisejí, ale jak? Když pád Leninova impéria otřese celým světem, slyšíme o celosvětových „tektonických otřesech“, ale i globální „atmosféře doby“ nebo světovém „politickém klimatu“. Cílem této knihy je mimo jiné mluvit o lokálních nacionalismech konce tisíciletí jako o produktech své doby, nikoli jen lokálních tradic svého (národního) prostoru. (Dušan Petričić, *NIN* 30. 8. 1991, 5)

střílí v Abcházii;⁶ ve Ferganském údolí v Uzbekistánu proběhne pogrom na meschetské Turky. Když se v roce 1991 rozpadá Sovětský svaz, bojuje se už i v gruzínské Jižní Osetii a první ozbrojené skupiny slaví střelbou do vzduchu odtržení Čečenska. Rok nato se pak naplno válčí v Abcházii, k čemuž se přidá ještě krátký konflikt pro změnu v Osetii severní,⁷ válka v moldavském Podněstří a počínající občanská válka v Tádžikistánu.

Časově paralelně se rozbíhá konflikt v kolabující Jugoslávii: po eskalaci v Kosovu v roce 1989 začne v červnu 1991 kratičká desetidenní válka ve Slovinsku, hned vzápětí delší v Chorvatsku a následujícího roku ještě další v Bosně. Mezi tím situace krok za krokem směřuje k válce v Kosovu a Makedonii...

Šíří se *to* kolabujícím impériem komunismu, tedy spíše po jeho jihovýchodní hranici, „jako požár v suchém lese“, jak říkají místní novináři. A jako by *to* bylo najednou všude. Je *to* jako „časovaná bomba“. Na obrázku slavného chorvatského karikaturisty Marušiče z onoho prvního jugoslávského válečného roku 1991 říká pilot letící nad Jugoslávií, jejíž střed se proměnil v obrovský pustý kráter zaplněný vodou: „Kdo by to byl řekl, že pád Berlínské zdi vyvolá takové tektonické posuny, co z kdysi úzké a křivolaké (řeky) Driny udělají obří, široké, mrtvé jezero.“⁸

Pád komunismu, ta doba velkých snů a očekávání, v sobě skrývá velkou tektonickou sílu.

Když se dnes po letech, po té dekádě válek, krveprolití a zmaru díváme zpět a vidíme v zeleni trosky vypálených vesnic a všechny ty slabé nově vzniklé státy a státečky dodnes mnohdy trpící zničenou infrastrukturou a zkorumpovanou administrativou, není zrovna lehké pokládat otázky po spontánních vnitřních tektonických silách toho otřesu. Proč to celé začalo: proč jdou chlapi do války? Proč ti, co mají tu moc, jim v tom nebrání, a ti, od nichž bychom čekali, že budou mít rozum, jim u toho ještě tleskají? Odkud se bere všechno to později nevídané počáteční nadšení a spontaneita a dobrovolnost, o nichž dnes mnozí raději mlčí; proč někteří mluví dokonce o „varu před výbuchem“, „masovém opojení“ a velké „kolektivní extázi“? Odkud se, prý tak najednou, zdánlivě přes noc, všechny ty staronové identity, křivdy a etničtí nepřátelé vynořili?

Jaká síla to vystřeluje naše chlapce na frontu?

„V národní komisi (vyšetřující teroristické útoky na USA) jsme si položili několikrát zásadní otázku: Jak (Bin Ládín) přesvědčil devatenáct lidí k tomu, že 11. září spáchali sebevraždu náletem do World Trade Center? Nikdy jsme vlastně nenašli uspokojivou odpověď. Zničili dobrovolně své mladé životy, aby nás zasáhli. To je přece zarážející. Odpověď zatím nemáme.“

LEE HAMILTON,⁹ KONGRESMAN A MÍSTOPŘEDSEDA KOMISE¹⁰

Proč to celé začalo? Proč jdou chlapi do války?

Pro antropologa není nic snadnějšího - od toho je přece antropologem - než jít do terénu a zeptat se jich samotných, to je nasnadě. Těch, kteří stáli u zrodu toho všeho, kteří vše organizovali. Těch, kteří nakonec šli sami v té první, ještě značně spontánní vlně do války, i těch, co jim u toho tleskali.

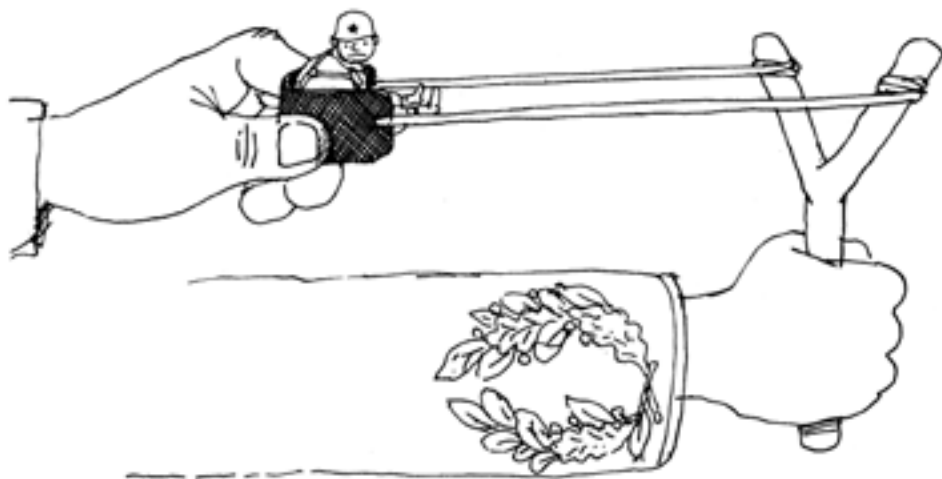
Šel jsem tedy s batohem na zádech a zápisníčkem v ruce po válečných frontách i v jejich týlu a ptal jsem se, ptal, ale není to tak jednoduché, jak by se mohlo zdát. Ze začátku jsem byl zklamaný. Dozvěděl jsem se mnohdy jen fráze o „obraně vlasti“, „národním ohrožení“, o „etnickém nepříteli“ čekajícím na svou „historickou šanci“. O tom, že zatímco *my* jsme léta „spali“, *on* již dlouho kul své pikle. Slyšel jsem také, že hlas vlasti volá do zbraně a „historie se přece jen opakuje“. Nanejvýš ještě byla řeč o „hrdinství skládaném na oltář národa“...

Není přece lehké vysvětlit své pohnutky a osobní motivaci. (Zkuste mi třeba tady a teď podrobně vysvětlit, proč jste začali dělat to, co děláte, čím se živíte...) A už vůbec není lehké vysvětlit, jak se člověk stal součástí historických událostí a procesů, které ani sám nezačal, ani nevymyslel: které jej přesahují. Jejichž počátek ani všechny globální vlivy člověk při nejlepší vůli, i při nejlepším politickém rozhledu, nedohlédne. Vždyť *my* ani netušíme, kde se počátek všeho toho válečného běsnění nachází! Začínají války ve chvíli, kdy se začne střílet? Nebo už předtím, když se začne chrastit zbraněmi? Anebo ještě dřív, když se začne ve jménu národního ohrožení demonstrovat? Nebo snad už tehdy hluboko v osmdesátých letech, kdy se komunismus i jeho slavná federace začaly rozpadat? Nebo snad dokonce ještě dříve, kdy tekla krev jen na papíře - na stránkách nacionalistických románů či v kině při projekcích historických filmů?

Co nás k čertu žene do všech těch dramatických událostí, které převrátí svět čerstvých postkomunistických nadějí vzhůru nohama? Tato otázka vrtá hlavou nejen

Jaká to síla natáhne naše aktéry jak autíčko na klíček, takže se sami řítí do politických událostí, jež převrátí svět vzhůru nohama? A jaká síla to zase nepustí egoistu (výše) jít si po svých vlastních „egoistických“ zájmech „v míru pracovat“? (Albin Rogelj a Milan Maver, *NIN* 23. 10. 1988, 20)

„Kdopak to, copak to vystřeluje naše chlapce na frontu?“ ptá se srbský karikaturista Dušan Petričić. (NIN 5. 7. 1991, 5)

politickým komentátorům v médiích i po hospodách, ale i karikaturistům největších jugoslávských politických týdeníků, jež nyní v čase rozpadu Jugoslávie zažívají velký boom.

Jaká to extatická síla natáhne našeho demonstranta v srbské národní čapce s transparentem v ruce jako autíčko na klíček, aby jej hnala do dalších a dalších nacionalistických demonstrací?!¹¹ A jaká síla nepustí „egoistu“ - pro změnu v čapce slovinské, z vítězné karikatury v srbských Nedělních informativních novinách NIN - jít si po svých vlastních „egoistických“ zájmech?¹² „Pustíte mě v míru pracovat,“ křičí nápis na jeho transparentu.

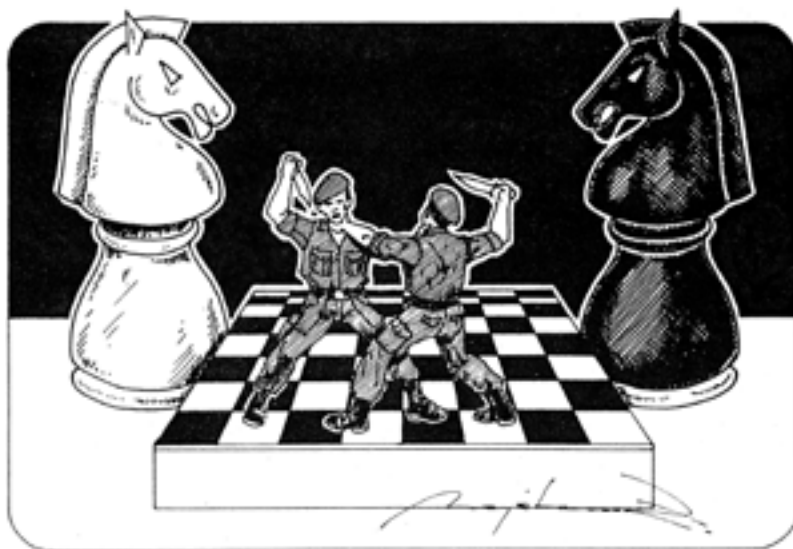
A vůbec: jaká dravá síla uvádí do pohybu, jako vlčka nebo extatickou káču, celou tu davovou extázi předválečných let, ptá se ilustrace k článku o krizi post-titovské Jugoslávie v chorvatském týdeníku *Danas*.¹³ Jaké faktory v pozadí ženou (za spontánní mobilizace) davy Gruzínců do války v Abcházii a mění je na homogenní krvelačnou masu?¹⁴ A nakonec, když to již vypukne: jaká síla téměř „jako z praku“ metá naše chlapce v uniformách na frontu?¹⁵ Ona nevyslovená otázka je stále stejná: *kdo* nebo *co* je hybatelem všech těch předválečných a válečných masových událostí?

Jak ukážu v desáté až čtrnácté kapitole, otázka po motivacích a původu energie, s níž se do všech těch bouřlivých událostí vrháme, bude o to důležitější a komplikovanější, že události, jež povedou do válečné

Jaká to síla mele demonstrující gruzínské masy v krvelačné červy pospíchající do války v separatistické Abcházii? (Đ in: Šarija a kol. 1993)¹⁶

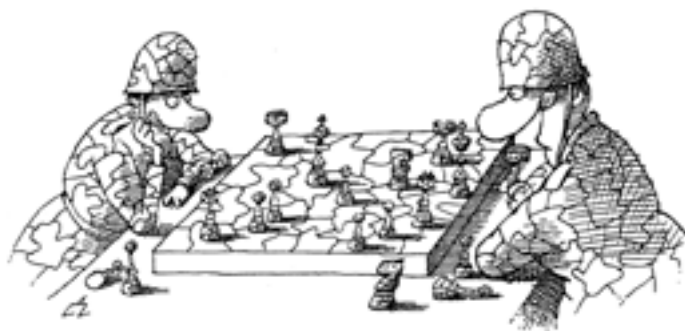
A nejsme jen figurkami na něčí velké mocenské šachovnici? Není to všechno jak velká hra těch vzadu za oponou, má podezření nejen karikaturista Zoran Majstrovíć, ale i předválečné teorie spiknutí ve třinácté kapitole. (Intervju 26. 6. 1992, 39)

vřavy, budou mnohdy do značné míry založeny na masové spontaneitě a dobrovolnosti. Na principu masové mobilizace budou stát počáteční obrovské nacionalistické demonstrace. Na principu extatické spontaneity se budou dokonce mnohdy formovat i rodící se dobrovolné patriotické organizační struktury, bez pevného vedení a hierarchie. A na konec, jak uvidíme v kapitole nazvané „Pocit, že to ‚běží tak nějak samo‘. Jak se z davu rodí organizace“, na týchž základech budou vznikat i první paramilitární jednotky, jež budou hrát tak důležitou roli v rozdmýhávání počáteční vlny násilí v kavkazských i jugoslávských „etnických“ konfliktech. Všechna ta divoká a narychlo vzniklá uskupení s nejasným či spíše jen charismatickým velením a organizačními strukturami.

Čím spontánněji mobilizační proces poběží, o to palčivější bude nezodpovězená otázka po jejich pohnutkách a motivacích. O to bude zároveň silnější pocit kocoviny, když toto dobrovolné počáteční nadšení u některých rychle přejde a nám všem ostatním zůstane jen chaos, rozvrat, strach, hroby obětí, oči pro pláč a otazníky, kdo za to všechno vlastně může. A o to pak také bude větší prostor pro odpovědi zformované za pomoci konspiračních teorií, nahrazujících naše vlastní pohnutky a motivační energii jakýmsi tajemným spiknutím a mocným hybatelem v pozadí.

„Ty velké spektakly demonstrací na náměstích, jimiž to začalo, byly jen jedno chytře sehrané divadlo pro veřejnost!“ - všichni jsme byli „jen loutkami v něčích rukou!“, budou nad masovou spontaneitou předválečných masových demonstrací národa hořkovat lidé v již zmíněné kapitole o pocitu, že to „běží tak nějak samo“. Jak se z davu rodí organizace“. Jsme v té velké politické hře prostě jen něčími figurkami na šachovnici: konflikt v Kosovu je „pouhou“ velkou šachovou partií, kde srbskými a albánskými čepicemi „táhnou“ ti v pozadí, sděluje vědoucně karikatura v srbském týdeníku *NIN*, aniž by ona či text, který ji doprovází, prozradily, kteří ti to byli.¹⁷ A celá spontaneita tehdejší války v Chorvatsku je prý zase jen velkou šachovou partií generálů v pozadí, jak říká jiný srbský kreslíř.¹⁸ A „válka proti nám Srbům v Bosně“ je zase jen jednou velkou šachovou hrou velmocí, mezinárodního společenství a islámských zemí, v níž tito všichni „tahají“ zpoza opony za nitky ve prospěch bosenských Muslimů a Chorvatů.¹⁹

Vždyť naši chlapci na bojišti,
my všichni, jsme jen pěšáky na
šachovnicích válečných stra-
tégů, hlasitě si povzdechne
srbský karikaturista Dušan
Petričić. (NIN 6. 12. 1991, 5)

Je to všechno zkrátka prý jen velký *velmocenský zápas: geopolitika*. Existují prý glo-
bální síly v pozadí, jimž stačí jen stisknout knoflík a - bez ohledu na místní pravidla
zápasu - kus celé naší slavné lokální šachové partie vyletí do povětří i s námi figurkami
a celou šachovnicí; a nic s tím nenadělaš, křičí srbský karikaturista.²⁰

Jaképak zájmy velmocí! Peníze: peníze, peníze, peníze! Za ozbrojeným konfliktem,
k němuž se schyluje, jsou, jak už to tak chodí, jen peníze, říká obrázek samopalů, jejichž
střelivem jsou místo zásobníků s náboji svazky bankovek.²¹

Žádné temné síly v pozadí, to my všichni jsme sypali zavátou cestičku do války nejen solí, ale přímo
luxusními slanečky! (Joško Marušić in: Vukotić 1999)²⁴

Snad jediný z karikaturistů, kdo má nakonec chuť se tomuto konspiračnímu trendu postavit a klást (si) nepříjemné otázky, je známý chorvatský kreslíř Joško Marušić. Cestu válce neumetl *kdosi* tajemný v pozadí, ale to my sami jsme sypali armádám pochodujícím do války cestičku ve sněhu nejen solí, ale dokonce přímo luxusními slanečky - ančovičkami.²² A na dalším jeho obrázku *Smutný podzim našeho* (federálního bratrství a) *jednoty*, pak stojí naši chlapi v uniformách s plachtou pod stromem a snaží se co nejrychleji setřást i ten poslední lístek, aby ten podzim naší jugoslávské vzájemnosti už konečně přišel.²³ Žádné temné síly v pozadí: to my sami jsme byli nadměru iniciativní - a nedočkaví.

Víme, proč vznikají válečné konflikty?

Proč jdou lidé do války...? Jak jsem říkal již na počátku, když jsem šel mezi ně a ptal se na to takto hezky napřímo, moc jsem se toho nedozvěděl... Zkusme se tedy nyní podívat pod pokličku různým sociálně-vědeckým teoriím vzniku válek a ozbrojených konfliktů vůbec, možná pak budeme moudřejší...

Existuje jich celá řada a snad ještě více je hledisek, podle nichž lze tyto teorie různě třídit. My se však záměrně podíváme na několik těch hlavních, které jsou vůči sobě co nejkontrastnější z hlediska klíčové otázky, kterou nejen sobě pokládají naši karikaturisté: jaké síly pudí „naše chlapce“ na frontu.

Nezbývá nám, než při cestě za odpověďmi vědy na tuto otázku zde tak trochu míchat dohromady teorie válek s teoriemi jiných ozbrojených konfliktů a revolucí, protože jak uvidíme dále, právě mizení této hranice je pro současné postmoderní válečné konflikty tak typické. Tváří v tvář té záplavě různých teoretických pohledů i jejich partikularistické sebejistotě se pak nelze vyhnout selektivnosti, glosování (a občas ani ironii).

Do relativně nedávné doby se vznášel nad teoriemi války přísný přízrak pruského teoretika generálmajora Carla von Clausewitze (1780-1831) ovládajícího vojenské akademie i myšlení. V jeho celoživotním, nedokončeném a na svou dobu skutečně fenomenálním díle, v knize *O válce* z počátku devatenáctého století, čerpajícím étos z osvícenské racionality a technologičnosti, zaznívá poprvé slavný výrok, že „válka je pouhé pokračování politiky jinými prostředky (...) ne pouze politický akt, ale též reálný politický nástroj, pokračování politického obchodu, uskutečňování téhož jinými prostředky“. (Clausewitz 1997, 22)

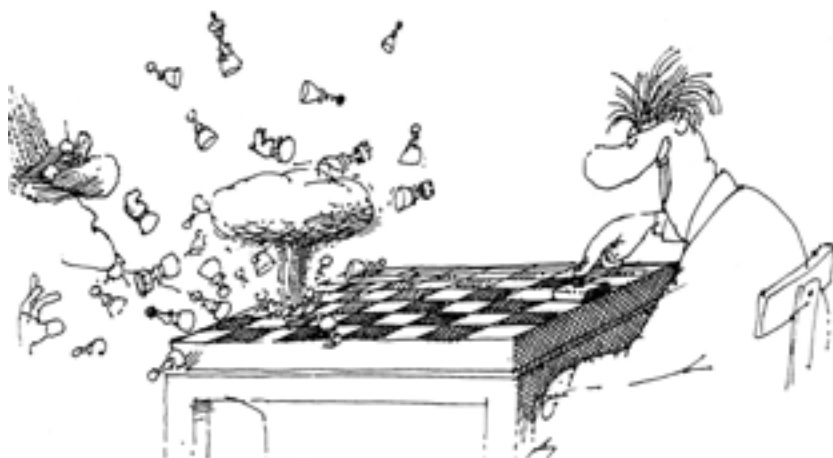
Clausewitz je osvícenský racionalista a rád zbaví válečné běsy nejen temnoty obav, ale i aureoly vítězství, hrdinství a jiných velkých emocí. Do jeho válek vstupují nikoli lidské bytosti, ale válčící strany - celé státy. Válku vyhláší na základě přísně racionálního rozhodnutí „ti nahoře“, tedy centralizované státní elity. A „ti dole“ ve zbrani do toho nemají co mluvit, snad jen tím, že správně poslouchají a pochodují, jak se má, to jest hezky v řadách. Pokud do věci podle von Clausewitze vůbec vstupují, tak údajně nanejvýš pouze svou „bojovou morálkou“. Její důležitost sice autor stále zdůrazňuje a odvolává se na ni, nakonec jsou jí však v celém díle věnovány jen dvě strany: „Morální síly jsou jedním z nejdůležitějších subjektů války. (...) Usměrnují, řídí celou masu sil sjednocující se s ní jakoby v jediný proud, poněvadž toto je morální síla sama o sobě.“ (Clausewitz 1997, 150) Ale když má říct, kde že se tyto „morální síly“ berou, začne být do té doby věcný generál však ještě více tajemně metaforický: „Zároveň je třeba vidět, že spíše než cvičná předvádění, krizová cvičení a nastudovaná vědecká pojednání jsou

to pocity, celkové dojmy a jednotlivé blikající jiskřičky pravdy, které vytváří zárodky vědění oplodňující (vojákovu) mysl.“ (Clausewitz 1997, 151-2)

S mírným zjednodušením lze říct, že Clausewitzův racionalistický duch, pojetí válčení i masový aktér-pěšák v rukou elit, k jejichž kritice se v kapitole „Motivace aktérů v postmoderních válkách“ již záhy vrátíme, „vydržel“ coby interpretační rámec válek celé následující století, v jistém smyslu a v jistých vojensko-politických kruzích vlastně až do konce studené války... Také mnohé geopolitické teorie jako by pak do jisté míry jen předjímaly tytéž, ač explicitně nevyslovené, rádobý racionalistické předpoklady. Kupříkladu vlivná *realistická teorie* (realist theory) vidí mezinárodní scénu jako jakýsi hobbesiánský pravěký „přirozený stav“, kde „člověk člověku je vlkem“ a „všichni jsou ve válce proti všem“²⁵ a v jehož anarchii si aktéři - v našem případě tedy státy nebo spíše *mocnosti* - musí pečlivě pohlídat, zajistit či přímo vydobýt své vlastní zájmy. Nejznámější z nich - *teorie mocenské rovnováhy* (balance of power theory; Morgenthau 1967) - pak říká, že nejlíp se řečených vlastních zájmů dosáhne vojensko-mocenskou rovnováhou. *Teorie hegemonické stability* (hegemonic stability theory; Gilpin 1981) se pak snaží být ještě „realističtější“ a oponuje, že stabilnější je naopak nerovnoměrné rozdělení moci, zatímco rovnováha vede jen ke konfliktu atd.

Žádné veřejné mínění, žádný hlas aktérů zespoda, žádná vůle těch, kdo jdou bojovat... O vzniku války prý rozhodují jako o racionálním „pokračování své politiky jinými prostředky“ stále pouze národní elity stojící v čele - v souladu s principem teorie racionální volby, racionálního jednání. Až to člověku zvenčí připadá, jako by vládce, ve snaze o maximalizaci svého vlastního mocenského zisku, chodil s košíčkem po samoobsluze a racionálně se rozhodoval, jestli pro něj osobně bude výhodnější nakoupit svým svěřencům nekvalitní mír ve slevě, nebo drahou válku - jako by celou věc viděly studie typu Buena de Mesquity (1992) či Buena de Mesquity a Lalmana (1992).

Ale s racionalitou vůdců v čele to nemusí být vždycky tak snadné, jak by se mohlo zdát, varují zase jiní autoři. Vždyť třeba Napoleon, Hitler, Stalin i mnozí další byli prý vlastně lidé mentálně nemocní a tomu odpovídala míra „racionálnosti“ jejich rozhodnutí (viz např. Neumayr, 1995). „Pokračování politiky jinými prostředky“ v jejich podání by bylo tedy spíše jen výplodem jejich chorých eg. (Až to v těch, na které zbyla jen role mas vedených do šílenství války, může vyvolávat úlevný pocit, že celé to choré počínání šlo přece jaksi seshora a my - obyčejní lidé - jsme se zase jen nechali zmanipulovat: my

Ne my, to velcí hráči tam nahoře prý rozhodují o tom, kdy a kde to vybuchne! (Dušan Petričić, *NIN* 14. 12. 1990, 5)

byli v těch nejhorších hrůzách, co moderní doba nabízí, prý jen pěšáky dějin v jejich bláznivé šachové partii.)

Snad ještě větší míru aktérského odosobnění a determinismu nabízejí nakonec i ekonomické teorie válek. Již otec liberálních ekonomů Adam Smith ([1776] 1976) říká, že volný trh a kapitalismus podporují mír. A už Kant ([1795] 1949) si všímá toho, že demokratické státy - ty s dělbou moci a ústavou - začínají války méně často než autokratické. Marxisté a hlavně Lenin ([1917] 1939) naopak zastávají názor, že ve svém vrcholném stadiu monopolní kapitalismus zákonitě produkuje imperialismus, a ten pak zákonitě vyvolává imperialistické války.

David Keen (2000a, 27) při studiu současných postmoderních vnitrostátních válek pak zachází dokonce tak daleko, že tvrdí, že „válka může být pokračováním“ nikoli politiky (jak říká Clausewitz), ale „ekonomiky jinými prostředky“. Současný ozbrojený konflikt, jak uvidíme ještě dále, není podle Keena ani tak „zhroutením či kolapsem, ale spíše tvorbou jiného systému zisku, moci a ochrany“ (Keen 2000a, 19). A hnací silou takovýchto současných „válek o zdroje“ (resource wars), jak jim někteří říkají, je globalizovaný obchod nejen s často zmiňovanou ropou, ale hlavně se snadno transportovatelnými komoditami, jako zlato, diamanty, coltan nebo drogy, jež jsou v rukou predátorských politiků a válečných baronů, kteří lícově předstírají, že jim jde o nějaké vyšší, ušlechtilé politické cíle (viz také Collier 2000a, 2000b; Klare 2002; Le Billon 2005; Renner 2002; Ross 2004).

Je to tak údajně přirozené: to ne my lidé, za vším jsou jen neviditelné ekonomické síly.

Peníze, peníze, peníze: za vším jsou prý jen peníze, tvrdí nejen srbská ilustrace k politické analýze týdne, ale i mnozí teoretici současných konfliktů. (Jugoslav Vlahović, NIN 15. 2. 1991, 10)

„Je to v nás, v naší přirozenosti, v genech...“

„Každý hospodář, ačkoli má rád své zvířata, už podvědomě selektuje agresivní, nepoddajné jedince a vyřazuje je z chovu. Stejně tak u nás v lidské společnosti evolučně vylučujeme agresivní jedince mimo ni. Tak u nás v Evropě v tom středověku všichni ti agresivní prostě viseli! Prostě to evolučně nepřežili. Na Balkáně, kde se celý středověk proháněli ti Turci, byl ten, kdo nebyl připraven zabít okamžitě člověka, který se k němu blíží, sám zabít. Tam se vyselektovala úplně jiná populace než u nás. Proto my nemůžeme pochopit Balkán...“
FYZIOLOG ŽIVOČICHŮ DOC. M.²⁶

Zpět k našemu aktérovi spěchajícimu extaticky do války: mohlo by se zdát, že po všech těch jemu nadřazených politických, geopolitických a ekonomických silách, jež za něj rozhodují, jako by pro něj a jeho individuální motivace už nezbyl prostor. Ale nenechme se mýlit: je zde údajně rovněž *něco*, co vychází čistě z něj. Funkcí války je přece kompetice o zdroje, říkají *funkcionalisté* od počátku dvacátého století. A existují prý, jak dodávají

později četné *biopsychologické teorie*, prastaré lovecko-válečné pudy, jimiž jsme k takové kompetici od přírody vybaveni. Agresivita, násilí, a tedy i konflikt mají být přirozeným projevem živočichů - a nás teritoriálních primátů zvláště. Jedná se prý o výsledek přirozeného výběru, který máme uložený v genetické výbavě po našich předcích, lovcích a sběračích. Ve všech známých společnostech se válčí, říkají s akcentovaným realismem v hlase. A ti, kteří neválčili, ve tvrdém (ale spravedlivém) evolučním zápase zkrátka nepřežili.

To se samozřejmě setkává se značnou - a nutno říci, že opodstatněnou - kritikou. Jako by ve výše uvedených konceptech při svém přemítání o genech a evolučních tlacích, i přes všechny úvahy týkající se naší biologie a tělesnosti a přizpůsobení se prostředí, bylo opomíjeno, že naše lidské „řezáky jsou koneckonců velmi malé. Naše nehty mohou způsobit bolest, ale nikoli smrt. Naši kulturní nikou jsou spíše náš rozum a kulturní vynalézavost než naše těla hominidů. Jsme sociální stvoření. Kultury, sociální struktury, ideje a ideologie formují všechny dimenze násilí, obousměrně - v jeho vzniku i potlačování. Mučení a zabíjení jsou stejně kulturní jako ošetřování nemocných a raněných nebo pohřbívání a oplakávání mrtvých“, jak oponují v úvodní kapitole své antologie věnované chápání smyslu *Násilí ve válce a míru* Scheper-Hughes a Bourgois (2004, 3).

Lidské kolektivní násilí - války, povstání, revoluce - jsou z tohoto hlediska stejně komplexně kulturně-sociálními projevy člověka, jako jsou například továrny, bankovníctví nebo opera. A jako takové je musíme studovat.

„Deprivace uvnitř našich já“

Tím, co plodí agrese a následné konflikty, není jakási „přirozená agresivita“, ale spíše naše vnitřní psychologická frustrace z *deprivace*, z nemožnosti dosáhnout toho, po čem toužíme či o čem tajně sníme; je to naše neuspokojené *libido dominandi*, říkají ti, kteří celou věc chtějí vidět hezky psychologicky, freudiánsky.

A myšlenku *frustrace*, tentokrát již kolektivní, vnáší do teorie násilných konfliktů teoretici revolucí poté, co si při vysvětlování jejich vzniku nadále nevystačí pouze s Marxem a jeho revolučním naplňováním *třídního vědomí*. Podle teorie *relativní deprivace* (Gurr 1970; také Davies 1962)²⁷ trpí takovými frustracemi z nedosažení vlastních i kolektivních cílů nejen jedinci samotní, ale i celé sociální skupiny. Ani přínáležitost k vykořisťované třídě (Marx), ani absolutní míra chudoby a mizérie ke vzniku násilného sociálního konfliktu totiž nestačí. Iniciátorem či spouštěčem konfliktu je zejména prý frustrace a deprivace subjektu daná relativním rozparem mezi jeho sociálními přáními a tužbami na jedné straně, a reálnými možnostmi, které situace ve společnosti nabízí, na straně druhé.

A zastánci *modernizační teorie* (modernization theory, např. Huntington 1968) k tomu pak podotýkají, že je to právě (rychlá) modernizace, která tato očekávání tak často vytváří, ale následně ne vždy naplňuje.²⁸ A právě globalizující se postmoderní svět našich současných válek, je takových prudkých změn i nenaplněných snů a očekávání plný.

Nové postmoderní války

Ve výčtu těchto starších teorií válečných konfliktů by bylo možné samozřejmě ještě pokračovat, kdyby se ovšem v posledních dekadách dvacátého století zásadně nezměnil charakter válečných konfliktů a následkem toho i teoretické přístupy k nim.

Nové - postmoderní - války jsou konflikty paramilitárních uskupení nejrůznějších milic, bojůvek, domobran i teroristických skupin. Domobrana indiánů Aśaninka, vyzbrojena zbraněmi peruánské armády, se brání před útoky marxistické gerilové skupiny Světlá stezka ovládající okolní prales. (peruánská Amazonie 1993, foto autor)

Již někdy po druhé světové válce zaznamenáváme místo tradičních válek ve velkém stylu nárůst menších, prostorově i časově omezených, konfliktů, jimž se později začne říkat *konflikty s nízkou intenzitou* (low intensity conflicts - LIC), jako jsou nejrůznější národně osvobozené hnutí, občanské války i marxistická a maoistická revoluční hnutí a podobně. Na přelomu 80. a 90. let dvacátého století pak datasey shromažďující údaje o co největším množství nedávných světových konfliktů ukazují v rámci třetího světa i rozpadajícího se komunistického bloku doslova boom obvykle etnických, etno-religiózních konfliktů nového typu, v nichž dříve započatý trend vrcholí. Také zde proti sobě nestojí konvenční armády, ale minimálně jedna strana konfliktu je tvořena gerilami, milicemi, či dokonce teroristickými skupinami. Motivace a pohnutky bojovníků v těchto válkách jsou dosti odlišné od regulérních konfliktů, jak jsme je poznali výše.

Nové války přelomu 80. a 90. let, na rozdíl od těch clausewitzovských, nezačínají tak, že jeden stát vyhlásí druhému válku a pak jej organizovaně napadne. A vojáci v těchto nových konfliktech nenaširují poslušně v řadách na shora daný povel. Z velké většiny se jedná o vnitrostátní konflikty probíhající mezi jednotlivými, obvykle velmi lokálně definovanými, skupinami. O to však mají globálnější rozměr, appaduraiovsky (Appadurai,

1996) se rozpínají do různých sítí imaginárních světů a „krajin“ tvořících současný svět. Podle některých jsou to prostě svědky nových „postmoderních válek“ (např. Duffield 1998, Ignatieff 1998).²⁹

Dostal jsem se blízko ke konfliktům této doby a na vlastní oči jako antropolog a novinář strávil dohromady nejen dva roky ve válkách v Jugoslávii a na Kavkaze, ale i řadu měsíců v terénu přímo v konfliktech v peruánské Amazonii, mexickém Chiapasu, Afghánistánu, Tádžikistánu a Kurdistánu. A nejméně dobré další tři čtyři desítky z nich jsem mohl stejně jako vy pravidelně sledovat doma u televize, přímo z obývacího pokoje: Rwanda, Dárfúr, Somálsko, Kongo, Libérie a Sierra Leone; indonéský Aceh, Východní Timor, Celebes a Šalamounovy ostrovy. Vrcholí boj horských etnik v Barmě, Kašmír a Tamilští tygři na Šrí Lance, jakož i mobilizace radikálního islamismu v al-Káidě, Tálibánu a muslimský boj za nezávislost filipínského Mindanaa i malé vzplanutí jiskry hinduistického komunismu v Indii... To jsou jen některé z mediálně nejznámějších případů. To, co jsem viděl, byly přes všechnu tu kulturní rozdílnost vysoce globalizované války: viděl jsem statisíce válečných uprchlíků, obtížených dětmi a všude stejnými plastovými taškami, hledající útočiště v imigrační politice Západu. Viděl jsem mezinárodní humanitární pomoc hnanou nově triumfujícím globálním soucitem i mezinárodní mírové síly hnané nově zrozenou globální odpovědností. Viděl jsem globální války, v nichž s dosud nebývalou intenzitou obíhají po světě zdaleka nejen zbraně, ale na nových elektronických médiích také ideje, lokální historie, mýty a stereotypy (včetně těch o lokální „tradici“ a „kulturu“). Viděl jsem války, během kterých stejně tak putuje kořist globalizovaného válečného zločinu, jako jsou suroviny, drogy, rozkradená zahraniční pomoc, lidské otroci i dětské vojáky, jakož i plné tašky bankovek, které vytiskly národní banky globálních mocností na druhém konci světa. Viděl jsem války, během nichž jsou auta plná divokých lokálních rebelů z kosmu tiše sledována globálními satelity rozvědek globálních velmocí, které (ne)mohou zasáhnout, protože k tomu ne/mají globální souhlas OSN. A nakonec viděl jsem také vrcholně patriotické války zdánlivě paradoxně usilující o globální uznání svých lokálních států, autonomií, práv a identit.

To vše on-line, v přímém přenosu, pod dohledem, tehdy na konci dvacátého století čerstvě zformovaných, globálních médií. Až se některým to, co jsme viděli doma na obrazovce, zdálo téměř skutečnější než to, co se „opravdu“ dělo. „Válka v Zálivu se nekonala,“ byl to jen virtuální konflikt mediálních simulaker, provokuje ve svém známém textu filozof Baudrillard (1995).

Snad nejkomplexněji definovala tuto novou vlnu válečných konfliktů ve své knize *Nové a staré války: organizované násilí v globální éře* Mary Kaldorová: „V průběhu 80. a 90. let vznikl, zvláště v Africe a východní Evropě, nový typ organizovaného násilí.“ Tyto nové „identitní“ války „zahrnují stírání rozdílů mezi válkou (obvykle definovanou jako násilí mezi státy nebo mezi organizovanými politickými skupinami), organizovaným zločinem (násilí páchané privátně organizovanými skupinami pro privátní cíle, obvykle pro finanční zisk) a rozsáhlým porušováním lidských práv (násilí páchané státy nebo politicky organizovanými skupinami na jednotlivcích)“, říká Kaldorová (1999, 1-2).

Řada fundamentálních prvků starých clausewitzovských válek jako by nám tak v těchto nových válkách mizela přímo pod rukama.

Jde o spíše menší válečné konflikty a stírá se v nich opět - po staletích válečné tradice regulérních armád - rozdíl mezi armádou a civilním obyvatelstvem, podotýká Tilly (2006, 65). Noviny zaplaví titulky s dobrodružně znějícími slovy jako gerila, milice,

paramilitární uskupení, warlordi - váleční baroni, kmenoví předáci, venkovská domobrana, ozbrojené tlupy a polní velitelé. A mnohdy mizí, jak říká David Keen (2000b, 1), i sama zásadní a tradiční představa dvou válčících stran, kdy jeden ze soupeřů - stejně jako v nějakém grandiózním „sportovním klání“ - prohraje a druhý vyhraje. Zúčastněných skupin je v konfliktu často více, navíc se ještě proměňují v čase, přeskupují se a drolí, a jejich bojovníci občas navíc dokonce přebíhají na stranu protivníka. Mnohé z těchto konfliktů jsou charakteristické svou asymetrickostí - proti víceméně regulérní armádě či policii tu stojí různé rozptýlené paramilitární a gerilové skupiny, či dokonce dobře ukrytí teroristé, tedy síly lišící se od ní nejen taktikou, ale i cíli, a mluvíme o nich jako o *asymetrických válkách*. A značně relativní může být nakonec i pro historii válčení tak fundamentální rozdíl mezi válkou a mírem: „Jaký je přesně rozdíl mezi mírem a válkou za okolností, že mír institucionalizuje násilí a že válka zahrnuje formy skryté kooperace a nevysloveného neútočení mezi stranami bojujícími zdánlivě proti sobě?“ ptá se provokativně Keen (2000b, 19).

A pro nás, v postkomunistických „etnických konfliktech“ k tomuto stírání rozdílů přibude i zdánlivě tak markantní rozdíl mezi válkou a revolucí - mezi bojem za svobodu národa a bojem za demokratické svobody člověka.

Nová technologie masové mobilizace

Éra aktivistických revolucí i aktivistických válečných konfliktů

Stírání rozdílů mezi válkou a revolučním hnutím je jen vrškem ledovce. Jen důsledkem triumfu celé nové technologie všenárodní mobilizace, sebeorganizace a motivace aktérů, která mnohým z těchto postmoderních konfliktů předchází. Pro ty námi sledované v bývalé Jugoslávii a na Kavkaze to platí zvláště.

Na první pohled to tak možná ani nevypadá, ale v posledním čtvrtstoletí žijeme v období velkých revolučních změn a revolučních hnutí. Většinu z nich nutně nedoprovází, jak bychom od revolučních událostí čekali, od začátku revoluční násilí, ale jsou zde nové způsoby mobilizace, sebeorganizace i motivace aktérů. Nové způsoby iniciace sociální změny. Nejlépe a nejkontrastněji je lze prezentovat na vlně či spíše vlnách všech těch *sametových-barevných-květinových revolucí* posledních dvou tříd dekad...

V roce 1989 padl komunismus nejprve v Polsku, poté v Maďarsku, východním Německu, Československu a Bulharsku (a ve varu byly i sovětské pobaltské republiky). O většině z těchto revolucí mluvíme jako o *sametových*, ale - pozor na věc - v Rumunsku vedl tentýž proces ke krátkému krveprolití a obdobný v bývalé Jugoslávii, na Kavkaze a částečně i v sovětské Střední Asii pak nastartoval několikaletou vlnu separatistických tzv. etnických konfliktů a občanských válek.

Všenárodní, občanské a hlavně pozitivně naladěné sametově-nenásilné vzepětí mas v ulicích mění svět... Mediálním a politickým úspěchem *sametových revolucí* konce komunismu se inspirovala vlna *barevných*, nebo chcete-li přímo *květinových revolucí* na konci tisíciletí: začíná to buldozerovou revolucí v Srbsku v roce 2000, která vedla k pádu nacionalistického prezidenta Miloševiče, přes revoluci růží v Gruzii 2003, tulipánovou v Kyrgyzstánu 2005, oranžovou na Ukrajině 2004 až po cedrovou v Libanonu 2005, šafránovou v Barmě 2007, zelenou v Íránu 2009, jasmínovou revoluci v Tunisku na přelomu let 2010 a 2011, deštníkovou v Hongkongu 2014 a další. Twitterové revoluci v Moldávii v roce 2009, jejíž název jako by sám již označoval technologický milník, se

někdy říká také koprová revoluce, protože prvotní demonstraci deseti tisíc rozhořčených lidí iniciovala přes Twitter pětadvacetiletá novinářka a „múza revoluce“ Natalija Morarová - *morar* znamená v moldavštině kopr.

Na *barevných revolucích*, které jsou většinou reakcí na výsledky autoritářskými režimy zmanipulovaných voleb, je krásně vidět, jak ona nová „technologie“ dovede nečekaným masovým a květinově barevným odporem politickou situaci velkolepě zvrátit. Mnohaleté režimy padají, prezidenti odstupují, okupační syrská armáda opouští po třiceti letech Libanon, vojenská junta v Barmě se poprvé otřeše v základech... A to vše bez krveprolití, maximálně zatím jen s několika strkanicemi a rozbitými okny.

A v centru této nové formy protestu, jež nám dnes přijde tak samozřejmá, nejsou ani tak vynálezy jako Twitter a jiné nové základy komunikačních technologií, ale jak ukazuje případ agilní aktivistky Morarové - pocit, že chce, že může změnit svět. Ústředním je nově organizovaný subjekt - aktivista a jeho touha *něco* dělat. A hlavně pak jím odehrané velké drama v ulicích. Onen barevně květinový dramatický spektakl masových demonstrací jako jeho nástroj vyslovit svůj názor v jakémisi celonárodním *rituálu přechodu* od nenáviděného starého režimu k vysněnému novému (k jehož schopnostem se vrátíme v kapitole „Co se to s námi v tom spektaklu děje?“).

Ale pokračujme dále: nově etablovaných spektakulárně-revolučních technologií změny se chopila i další revoluční hnutí. Jasmínová revoluce v Tunisku odstartuje další vlnu, přímo lavinu arabského jara 2011 a masové celonárodní protesty svrhnu mnohaleté režimy nejen v Tunisku, ale i v Libyi, Egyptě a Jemenu. Změní situaci v Sýrii a Jordánsku, ale zasáhnou i Alžírsko, Maroko, Omán, Saudskou Arábii, Bahrajn a další arabské země, a dokonce i sousední Izrael. Podobně jako u sametových revolucí roku 1989 vše vypadá nejprve velmi hezky a mírumilovně. Nicméně podobně jako u demokratizačních změn po pádu komunismu ve východním bloku (hlavně v Jugoslávii a na Kavkaze) po roce 1989 i zde pak v Sýrii, Libyi a Jemenu přejdou protesty z demonstrací v menší ozbrojené konflikty. A ty se pak mění ve větší občanské války, jichž se účastní, podobně za pochodu vznikající, paramilitární síly a milice, mnohé z nich fundamentalistického či přímo teroristického ražení.

Vlnu této nové formy protestů dnes završují i události na Ukrajině. Masová mobilizace poté, co vláda prezidenta Janukoviče v listopadu 2013 definitivně pozastavila přípravy na podpis asociační dohody o vstupu země do Evropské unie, přerostla ve spontánní permanentní proevropskou demonstraci na kyjevském náměstí Majdan Nezaležnosti, v takzvaný Euromajdan, navazující na étos oranžové revoluce z roku 2004. Davy na náměstí se s přibývajícími týdny měnily ve spontánně rostlý živý organismus stanového města s vlastními, zde bydlícími dobrovolníky; vznikly jídelny, noclehárny, informační centra, bylo zde zavedeno wifi připojení, fungovaly úklidové i pořádkové služby, místní samospráva, a později dokonce i více či méně militantní nacionalistické bojůvky. A prezident opět padl. Moci se chopila nová proevropská vláda, které se pak postupně stále divočejší Euromajdan a z něj vzešlé bojůvky dlouho nedařilo rozpustit.

Na tom, co pak na Ukrajině následovalo, je snad nejlépe vidět, jak moc se již tato nová forma aktivistického protestu a změny, coby hlasu a rozhodnutí lidu, etablovala: do té míry, že ji dnes, před domácím publikem i před světem samým, dokonce i stojí za to falzifikovat. Uměle ji napodobovat a mediálně vydávat za „pravý hlas národa“, tentokrát ovšem ruského. Když v následující ukrajinsko-ruské krizi obsazuje Rusko ukrajinský Krym a pak se pokouší i o odtržení ruskojazyčných regionů východní Ukrajiny, ruská armáda i tajné služby a možná i pár aktivistů projeví nevídanou kreativitu

a touhu po nápodobě. Shora jsou klopotně organizovány podobné (tentokrát ovšem proruské) „spontánní demonstrace obyvatel“, a někdy dokonce stavěny téměř jakési kopie barikád se stanovými městečky, jako byly ty na Euromajdanu. A nakonec jsou (ponejvíce z v Rusku naverbovaných žoldnéřů pod vedením tajných služeb) vytvářeny celé „spontánní“ samozvané administrativy v čele separatistických proruských regionů, jakož i (nejmodernějšími ruskými zbraněmi vyzbrojené) „dobrovolnické domobrany“ a napodobující separatistické vlády a paramilitární síly – nejen z dnešní Ukrajiny, ale hlavně z časů postsovětských etnických konfliktů devadesátých let. Probuzená „vůle lidu“ je vůle lidu, hlas národa je hlas národa – s tím prý nic nenaděláme... Slávu obrazu poznáte podle počtu jeho padělků...

Nenásilné masové protesty požadující změnu přerostly v násilí... Etnické konflikty po rozpadu komunismu, arabské jaro a události na Ukrajině jsou nejlépe viditelnými případy. Ale také mnohé postmoderní identitní etno-religiózní konflikty třetího světa devadesátých let vznikají z podobných pokojných demonstrací a následného občanského vzepětí a aktivistické mobilizace.

Žijeme v éře nových aktivistických revolucí, ale také nových aktivistických válečných konfliktů. Konfliktů se specifickou aktivistickou válečnou organizací, kulturou i politickou estetikou a specifickým extatickým typem nasazení a prožíváním mužů, co jdou nejprve do demonstrací, posléze možná i do ozbrojeného konfliktu a do války.

Je zřejmé, že zde máme novou sociální „technologii“, která je demonstrující menšinou, velkou částí pasivní většiny i mezinárodním veřejným míněním víceméně konsenzuálně uznávána coby nástroj změny. Nástroj právě „probuzené“ vůle lidu, celého národa. Zjevně ji utváří obrovské demonstrace, jež nejsou jen obyčejnými masovými shromážděními, ale nabývají značně spektakulárně-dramatického charakteru (se společným prožíváním emocí, happeningy, ostentativně předváděnými znaky identity i tábory na náměstích). Protože to, co je zde demonstrováno, to, co v davech a na náměstích stojí proti starému režimu, není „jen“ jiný politický názor, ale přímo jiná či nová (politická) kultura a estetika, jiný svět. Ani to však k úspěchu těchto akcí nestačí a důležité je, že tento proces pak přeroste v aktivistickou mobilizaci zasahující celou zemi, což posléze někdy bohužel vyústí i v konflikt a ozbrojenou mobilizaci. A teprve až po tom všem přichází ke slovu prezentace těchto událostí: přenosy v globálních médiích, jakož i (někdy od poloviny první dekády tisíciletí) tak zdůrazňovaná komunikace a svolávání se pomocí internetu (Twitter, Facebook) či prostřednictvím mobilních telefonů.

Dnes s odstupem času, i vzhledem k událostem, které následovaly, je tedy zřejmé, že postkomunistické takzvané etnické konflikty z počátku devadesátých let dvacátého století patří už k této „nové vlně“ masové mobilizace. Proto je má smysl studovat minimálně v určitých aspektech, jak uvidíme dále, společně s demokratizačními sametovými revolucemi a hnutími let 1988-89, které jim bezprostředně předcházely.

Vysvětlit, proč jdou dnes chlapi do těchto nových identitních válek, pro nás tedy znamená vysvětlit, jak tato nová „technologie“ mobilizace a změny funguje. Co je onou novou sdílenou kulturou a politickou estetikou v jejím středu; kde se vzala a jak se uplatňuje? Proč je zde člověk-aktér uprostřed davů tak agilní, tak schopný se sdružovat, sebeorganizovat, čímž se zároveň stává tak mocným? A především: jaké emoce, dramata a estetické zážitky při tom všem prožívá a cítí? A patří sem také otázka po tom, proč tyto procesy někdy vyvrcholí tolik očekávanými demokratizačními změnami, a jindy válečnou katastrofou.

(foto autor)

Války entuziastických dobrovolníků

... tedy alespoň na počátku

Začala válka za odtržení Abcházie od Gruzie. Eduard Ševardnadze coby nejvyšší gruzínský představitel pořádá v hlavním městě Tbilisi tiskovou konferenci pro novináře. Jeho „armáda“ to spustila pod velením paramilitárního velitele Tengize Kitovaniho - vlastně zjevně bez prezidentova vědomí - a on se teď snaží žehlit, co se dá a dlouho očekávaný konflikt, když už se tedy rozběhl a vypadá nevyhnutelně, alespoň navenek legitimizovat. Zaznívají slova „naše armáda“, „dáme rozkaz armádě“, „stáhneme armádu“, „mobilizovat armádu“, „armádní velení“ atd.

Jsem v sále asi jediný zahraniční novinář mimo bývalý Sovětský svaz. Nevydržím to a s naivní drzostí triadvacetiletého studentika se ptám, kterou armádu má na mysli, když existují (alespoň na papíře) hned dvě: Národní garda Gruzie pod vedením mafiózního malíře a sochaře Kitovaniho a Mchedrioni vedené mafiózním dramatikem Joselianim. A obě dvě de facto nejsou hierarchizovanými armádami, ale velmi volnými sdruženími entuziastických dobrovolníků, kteří tvoří desítky skupinek volně navěšených okolo velkých mužů v čele. A jaké „armádní velení“ myslí, když si každý dělá, co chce a jak chce; o jaké „podpoře armády“ mluví, když si každý velitel, ale často i jedinec ber kde ber musí obstarat svou výzbroj i výstroj sám.

Kdo mohl tušit, že chlapík s turistickou videokamerou stojící hned vedle je od gruzínské televize a v následujících dnech bude tiskovka i můj spor s prezidentem hned několikrát reprízován. Když večer dorážím domů - do rodiny, v níž jsem toho roku hostem, čeká mě ledové ticho: všichni už to viděli... Můj hostitel Kacha - gynekolog a sám vlastně také velitel jakési občasné bojové jednotky složené z několika kamarádů, který ještě včera hýřil divokými historkami o spontánním chaosu mobilizace a při něm panující dezorientaci, ten, co ještě předevčírem když nás kontrolovali jacísi ozbrojení chlapi v mundůrech bez označení, nutil svou sestru schovat pro jistotu peníze pod sukni, aby nám je „nezabavili“, je na mě našťavaný: „To je *armáda*: Radane, my přece máme *ARMÁDU*!“ Už to skoro vypadá, že půjdu spát bez večeře a nedopitý koňak ze včerejška zůstane v lednici.

Dva tři dny nato stanu na druhé straně konfliktu - mezi Abcházci na bojišti. Pár z nich mě pozná z televizního opakování oné tiskovky a poplácávají mě po zádech: „Hezkys to tomu jejich prezidentovi natřel s tou jejich slavnou gruzínskou armádou! Co armáda, jenom taková smečka různých band, úchylů, kriminálníků, parazitů a ožralých individuí!“ „To by se tady u nás - v Abcházii - stát *nemohlo*!“ říká a provádí mě po trávníku před provizorním sídlem separatistů v Gudautě, který je posetý hloučky polehávajících chlapíků v civilu, v částech uniforem, s armádní výzbrojí, s loveckými puškami i holýma rukama, jejich „vrchní velitel“ Sergej Šamba.

O hodinu později stojím přímo v čemsi, co by se dalo nazvat jako abchazská druhá linie přímo na severním předměstí hlavního města Suchumi. Jsem mezi těmi, kterým se nechce jít dál, po ulici Ešba o něco níže, kde se střílí. Je tu neuvěřitelný chaos. Skupinky po jednom až po pěti lidech, co se znají a přijeli obvykle společně v jednom autě, žádné

jednotné uniformy, žádná jednotná výzbroj, žádná komunikace, velení ani rozkazy. Jediné, co tu zavání nějakou organizací, je přistavený společný nákladák pro odvoz mrtvol vystlaný matracemi, aby se bezvládná těla panickou jízdou nepotloukla. Břichatí chlapci v žigulíku, co mají jen lovecké pušky a dýky jako myslivci, se cpou pečeni a rajčaty přivezenými z domova, zabalenými ve staniolu. My ostatní na ně hledíme a máme hlad. Stojíme každý ve svém hloučku a vzájemně se příliš nebavíme.

Tam vepředu to vypadá zle. Ještě větší zmatek než tady. Neustále odtamtud utíkají postavy i auta plná vyděšených bojovníků. „Lidičky, on umírá, ten člověk umírá,“ řve se slzami v očích ruský mladík na korbě nákladáku, kde se v kaluži krve v poslední křeči klepe lidské tělo. Ve zběsilém úprku vůz jen přibrzdí a hned zase pokračuje pryč, do bezpečí. Spolujezdec v uniformě z něj mezitím stihne vyskočit a začne okolí hystericky varovat před tím, co tam dole čeká. Když nikdo nereaguje, tak na poplach, abychom ho brali skutečně vážně, začne řvát a střílet samopalem do vzduchu. Všechny tím dost vykolejí. „Kde je velitel, sakra, kdo je tady velitel!“ křičí nervózně už v pořadí druhý člověk ve všem tom zmatku. Nikdo neví. Mnohým připadá ta otázka poměrně dost mimo mísu. Nikdo tu přece nikdy nemluvil o nějakém veliteli...

Mnozí z nás se tu většinou vidí poprvé v životě. Přijedou s partou kamarádů, zkusí své štěstí tam vepředu v „linii“, která vlastně ani není bojovou linií, někdo udělá třeba i nějaký ten výpad hluboko do boku či dopředu a pak se stáhne zase sem dozadu. A když mu úplně rupnou nervy, odjíždí zase rychle pryč. Ještěže celou Abcházíí vede od severu k jihu podél moře jen jedna jediná pořádná asfaltová cesta, tak mají všichni alespoň ponětí, jak se dostat na frontu, kde se shromáždít - jedete po ní zkrátka tak dlouho, až narazíte na chaotické houfy chlapů s puškami.

Stojím u cesty, pozoruju ten zmatek, a najednou se tu tak nějak jakoby odnikud vyloupne nějaký mladší týpek v maskáčích:

„Co tu chceš?! Kdo jsi?!“ namíří na něj bojovník vedle mě samopal.

„Já jsem *tvůj velitel*,“ říká naschvál tiše příchozí, jako by si to vychutnával.

„Ach tak... A já myslel, že jsi nějaký Gruzíнец...“

Tento chlápek to v této válce dotáhne na jednoho z nejslavnějších abchazských velitelů.

Bojůvky, milice, domobrany, národní armády a indiáni

„Tito bojovníci nejsou opravdovými vojáky v profesionálním smyslu. Obvykle slouží v rozvolněných jednotkách, buď na základě osobní loajality, nebo kvůli válečné kořisti, pomstě určitým jedincům, kvůli teritoriu či zoufalé snaze o ochranu. Jsou to značně vyzbrojené formace bez poddůstojníků - tedy bez disciplinární opory profesionálních armád. Na této hodnotní úrovni zde neexistují žádní četaři, nikdo, kdo by trval na disciplíně obyčejných vojáků, a to ani co se týče striktně vojenských, smysluplných záležitostí, jako je opevňovat pozice, kopat zákopy, strážit ležení...“

ZE ZPRÁVY POZOROVATELSKÉ MISE HELSINKSKÉHO VÝBORU O VÁLCE V ABCHÁZII (IN: FAIRBANKS 1995, 21)

Vím, že takový dobrovolnický chaos nemůže vydržet dlouho, a vím, že toto je jen takový entuziastický začátek. Později se zezdola okolo silných osobností-velitelů vytvoří jakési „oddíly“ či přinejmenším jejich proměnlivé trsy a vznikne (alespoň na papíře) jakási struktura organizace i hodnot, byť se tyto dvě úrovně (obzvlášť zde na Kavkaze) nikdy úplně neprotnou. Budou se po vojensku organizovat nástupy, pořadová cvičení, bude

Oficiálně, na papíře, jsou to národní armády s jasnou subordinací a strukturou... Ale každý si sem často chodí tak trochu kdy chce a dělá co chce. (Čečensko 1995, foto autor)

se lpět na hodnostech a zdravení vyšších šarží nižšími, budou se rozdávat jednotné uniformy, ale ta dobrovolnická extáze vzniku bude stále patrná v étosu další práce a bude, na počátku zcela a do jisté míry trvale, důležitým hnacím motorem.

V tomto volném spontánně-dobrovolnickém válečném systému, který se ustálil ve všech kavkazských konfliktech devadesátých let, snad jen s výjimkou jistého období v Ázerbájdžánu³⁰ a v Arménii (kde se alespoň ke konci války podaří vytvořit víceméně organizované armádní sbory) může kdokoli dobrovolně do armády přijít a také ji obvykle dobrovolně opustit - na menší prázdniny nebo i natrvalo. Do boje zde, tedy alespoň zpočátku, nejenže nikdo nikoho nenutí, ale mnohde je potřeba přinést si svou vlastní zbraň, střelivo, jídlo, ale třeba i auto a podobně. Nebo se lze přidat k některému z velkých mužů v čele, který vše uvedené dovede nějak obstarat.

Tento veskrze dobrovolnický systém jakési spontánní mobilizace dovedli k největší dokonalosti, a mnohde po celou válku udrželi, v Čečensku. Jak ukazuje ruský etnolog Valerij Tiškov (2004, 93-95) - a obdobná je i má zkušenost - velký podíl čečenské bojové síly tvoří kromě vzácných řádných oddílů, vykazujících alespoň na papíře obvyklou armádní hierarchii (jako třeba Dudajevova prezidentská garda) a dále větších či menších

oddílů nabalených okolo jednotlivých polních velitelů, také velmi početní tzv. *indiáni* - jak se jim zde občas říká. Malé zcela nezávislé skupiny bojovníků jednajících na vlastní pěst, podobné těm, s nimiž jsme se setkali v chaosu na abchazské frontě. *Indiáni* si velí sami a mnozí mají pocit, že jediné tak je to správně: „Proč dávat rozkazy jiným, když ani ty sám nevíš, co máš dělat? Většina našich lidí byli *indiáni*... *Indiáni* neposlušají nikoho a jdou do boje ze své vlastní vůle, když se cítí být ve formě,“ říká o časech národní mobilizace na počátku první čečenské války jeden z Tiškovových respondentů (2004, 94-5).

Jsem toho názoru, že během pokračující války, a zvláště pak ve druhé čečenské válce po roce 1999, zde vývoj spíše spíše k větším a organizovanějším skupinám „milicí“ okolo výrazných polních velitelů než ke zformování nějaké regulérní armády. I když zdá se, že i u jejich velkých vojenských ofenziv (jako je znovudobytí Grozného povstalci v srpnu 1996) se „národ“ opět zmobilizuje a najednou se na frontových liniích zase objeví malé nezávislé skupinky kamarádů a příbuzných, mladíků z téže vsi či čtvrti.

Za fasádou „národních armád“ rozpadu Jugoslávie

„Některé z těchto bojůvek jsou založeny vládou a jsou částečně pod jejím vlivem. Ale neexistuje nad nimi žádná absolutní kontrola a některé z těchto formací vládě již přerostly přes hlavu. Některé jsou loajální té či oné režimní frakci, zatímco jiné jsou nezávislé a zajímají se pouze o peníze. Ve skutečnosti existují jen velmi nejasné hranice mezi skutečnou policií, armádními silami a soukromými milicemi.

V Bosně, zvláště v Sarajevu, vždy všudypřítomná protioficiální mentalita a nedůvěra k autoritám státu, jsou jen částečným vysvětlením...”

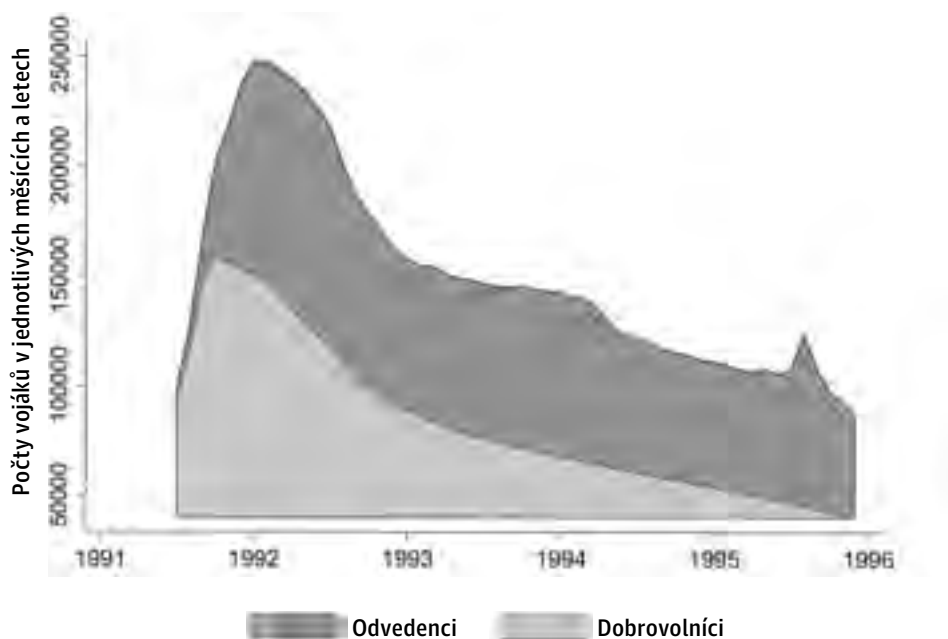
BOSENSKÝ NOVINÁŘ TIHOMIR LOZA (IN: FAIRBANKS 1995, 24)

Až dosud jsme se věnovali hlavně Kavkazu. „Ale takový binec v armádě, to by se u nás v Chorvatsku/v Srbsku stát nemohlo: u nás máme přece jasnou strukturu, subordinaci, hodnosti a hlavně *ordnung*, jak má v konvenčních armádách být!“ - mohli by protestovat všichni ti bývalí, na krátko ostříhaní vojáci v pečlivě vypraných uniformách postjugoslávských armád. Ale i zde má přece fenomén spontaneity, dobrovolnictví a improvizace, tíhnoucí spíše k jisté živelnosti než k rigidním hierarchickým strukturám konvenčních armád, zvláště v počátku konfliktů, své nezastupitelné místo.

Dokonce i v tak dobře vojensky a byrokraticky organizovaném válečném Chorvatsku, kde již dlouho před vyhlášením nezávislosti a vypuknutím války na jaře 1991 vzniká pod patronátem chorvatského ministerstva vnitra Sbor národní gardy (ZNG), později přeměněný na oficiální Chorvatskou armádu (HV), se ve stejné době, po apelu Chorvatské strany práva, rodí jako odpověď na polovojenské akce chorvatských Srbů v Krajině ještě jedna více spontánní a dobrovolná armáda. Do zpočátku špatně vyzbrojených Chorvatských obranných sil (HOS), vedených Ante Paradžikem (než ho chorvatská policie, údajně omylem, zastřelí), si na samém počátku musí sice každý donést svou vlastní zbraň, dobrovolníci se sem ale jen hrnou. Od extatických mladíků přes inženýry a učitele až po zájemce z chorvatských zahraničních diaspor. Jednotky působí nejprve zcela samostatně (a v některých místech jsou často jedinou formací) a až teprve postupně začnou koordinovat své akce s oficiální Chorvatskou armádou, než se do ní časem zcela začlení.

Podobně silný vliv étosu obětavého dobrovolnictví můžeme sledovat také při kvapném vzniku armády Bosny a Hercegoviny, zvláště za divokých počátků obrany hlavního města Sarajeva proti technické i početní převaze regulérní Jugoslávské lidové armády

Velikost a složení Chorvatské armády

Spontánně dobrovolnická podstata samého počátku válečné mobilizace v oficiální Chorvatské armádě (HV): Na počátku konfliktu dominující dobrovolníci (šedou), jsou až po oficiálním odvodu na konci roku 1991 doplňováni o odvedence (tmavou), nejprve tedy především o občany chorvatské národnosti sloužící původně ve federální Jugoslávské armádě (JNA). Graf z Jurajda a Kovač (2016, 8).

ovládané Srby. Bosenské síly se tak ze začátku skládají z doslova přes noc zmobilizované přepestré směsice nejen bosenské (muslimské) vládní loajálních policistů, jejich zvláštní zásahové jednotky, kvapem zformované vojenské policie a oficiální Teritoriální obrany Bosny a Hercegoviny, ale zapojují se do ní i podzemní muslimská polovojská organizace Vlastenecká liga a její oddíly „Bosna“ zvané též „zelené barety“. A v neposlední řadě i spousta různých neformálně vzniklých lokálních skupinek (jako třeba muslimských přistěhovalců ze Sandžaku, kteří obývali čtvrtě kolem města, a tak jsou nejvíc „na ráně“) nebo lidí okolo místních mafiánů a galérky i výrazných figur sarajevského života. „Byla řada takových (jako například později nechvalně proslulý Mušan Topalović zvaný Caco – v civilu hudebník), co prostě byli známější a populárnější a kolem nich se soustředili dobrovolníci, kteří jinak nevěděli, co dělat, protože oficiální pokyny typu „hlaste se na Teritoriální obranu na adrese té a té...“ ze začátku prostě nebyly,“ říká český etnolog a válečný reportér Filip Tesař. Všichni tito jedinci i skupiny pak kvapně oficiálně rekrutují či kolem sebe neoficiálně nabalují stovky nadšenců ochotných „jít do toho“. A teprve později se vše za pochodu, hlavně pod vlivem přítomných stávajících i bývalých profesionálních vojáků a policistů, mění v (alespoň navenek jakž takž uspořádanou) armádu.

A jak vypadá situace v téže době v samotném Srbsku? Na počátku války mají sice Srbové v rukou celou federální Jugoslávskou lidovou armádu (JNA) se vši technikou a zázemím, ale když v roce 1991 vyhlásí kvůli válce s Chorvatskem mobilizaci, dopadne to fiaskem. A ke slovu přichází opět dobrovolníci. Oddíly hlásící se většinou k historickému

odkazu četnického hnutí (k nimž se ještě vrátíme). Vznikají bizarní formace pod vedením neméně bizarních postav, jako je Srbská garda v čele s Đorđem Božovićem zvaným Giška³¹ a Branislavem Matićem zvaným Beli,³² Srbská dobrovolnická garda známá též jako Arkanovi tygři, Srbské četnické hnutí založené intelektuálem Vojislavem Šešeljem, Bílí orli pod vedením Dragoslava Bokana, Srbští sokoli se svým Sinišou Vučinićem a další. Tento trend pak následují též Srbové v Chorvatsku (např. s oddíly jako Knindže pod vedením Dragana Vasiljkoviće zvaného Kapitán Dragan³³ nebo Škorpioní v čele se Slobodanem Medićem přezdívaným Boca), jakož i v Bosně (např. Žluté vosy vedené Vojinem Vučkovićem známým jako Žuća) a další.

Také v těchto srbských četnických formacích vládne duch dobrovolnosti a touha „být u toho“. „Moji chlupci jsou dobrovolníci. Nikdo je násilím nerekrutoval, nenutil k boji. Šli do toho z přesvědčení. To je velmi důležitý rozdíl v postoji oproti placeným žoldnérům na druhé straně barikády. Moji chlupci neutíkají, když to začne praskat, neztrácí hlavu,“ chvástá se sám jejich nechvalně proslulý mafioso - velitel Arkan.³⁴ Velitelský kádr jeho Srbské dobrovolnické gardy tvoří často bývalí kriminálníci (teď pod ochranou srbského ministerstva vnitra), mužstvo zase mnohdy fotbaloví chuligáni z bojůvek klubu Crvena zvezda Beograd... A sám Željko Ražnatović přezdívaný Arkan³⁵ je - podobně jako výše zmínění velitelé Giška, Beli a Kapitán Dragan - známá postava srbského podsvětí...

Výše uvedený duch spontaneity a dobrovolnosti se do jisté, i když menší, míry uplatňuje také za předválečné mobilizace a zrodu řadových srbských jednotek v budoucí Republice srbské v Bosně. Ačkoli je zde, a to již od samého počátku, snaha vše centrálně organizovat a řídit - mít (zprvu tajné) seznamy branců a posílat řádné povolávací rozkazy „jako v armádě“ - ty jsou však zasílány z počátku jen „našim důvěryhodným, prověřeným, lidem“, často straníkům separatistické Srbské demokratické strany a jejich dobrým známým... Navíc přibývá ještě, zde tak podstatný, motivační argument ochrany domova, vlastního města či vesnice, a často dokonce i dosti abstraktně formulovaného vlastního „etnického teritoria“: „Jestli máme nějaké zbraně, nemáme je proto, že by nám je někdo rozdával, ale sami jsme je kupovali a obstarávali, abychom ubránili vlastní životy, když to bude třeba. Fámy o nějakých četnicích jsou výmysl, ale když bude třeba, všichni do jednoho se můžeme stát četníky a bránit se,“ říká šalamounsky už v létě 1991, tři čtvrtě roku před vypuknutím bosenské války, Mirko Malović - předseda srbské separatistické SDS v oblasti tradiční četnické rezistence v pohorí Romanija, v Sokolaci.³⁶ Když se pak už v průběhu války samotné Srby ovládaná Jugoslávská lidová armáda (JNA) v rámci mezinárodních mírových dohod oficiálně stáhne z Bosny, nechá svou těžkou techniku doslova ležet u nohou právě takto vzniklým srbským jednotkám.

Podobně se nakonec na principech spontaneity a dobrovolnosti formuje albánská předválečná mobilizace v Kosovu. I ta je vedena taktéž již od počátku entuziasticky dobrovolnickou Kosovskou osvobozenou armádou - UÇK (o jejím vzniku a formování viz Tesař 2008), jakož i některými dalšími spontánně vzniklými menšími či zcela miniaturními, a často regionálními, dobrovolnickými formacemi, jako jsou skupinky jednotek Plamen (Zjarri), Orli (Shqiponjat), Štáb guerrillových jednotek (Shtabi i njësitëve guerile) a další.

O tom, jak se kosovským gerilám podaří eskalovat napětí a roznítit celonárodní povstání, bude ještě řeč dále. Pro nás je teď podstatné že, podobně jako v řadě jiných postjugoslávských ozbrojených sil se i zde, přes zjevně gerilový charakter těchto uskupení, vše na první pohled snaží vypadat poměrně regulérně a „učesaně“ - samé uniformy, čísla bojových jednotek, nástupy, pořadová cvičení, hodnosti a subordinace - nicméně hnacím motorem je opět do značné míry spíše živelnost, nadšení a spontaneita než

nesmlouvavá armádní mašinerie a disciplína. Bez nich by si šlo předválečnou mobilizaci i samotný začátek konfliktů rozpadu Jugoslávie jen stěží představit.

Do některých jugoslávských i kavkazských dobrovolnických formací je sice lehké přijít, ale často - zvláště poté, co se armády zkonsolidují - v podstatě již nelze jen tak složit zbraně a odejít beztrestně zase domů. A také skutečný smysl jejich boje se časem mnohdy mění od národního patriotismu k jakýmsi privátním armádám nezávislých válečných baronů i v bezskrupulózní politický oportunismus politiků v čele jednotlivých národních stran a hnutí (viz Tiškov 2004,100-102; Keen 2000a). Nicméně jak se pokusím ukázat v této knize, tou první startovací hnací silou, kvůli níž se všichni ti zdaleka nejen mladíci, ale i dospělí chlapi - inženýři, učitelé, zedníci, ale i alkoholici a chlapíci z galérky - vrhají do společného válečného díla, plýtvají svým časem i prostředky, huntují svá těla i auta a nakonec i riskují život, je jistý druh entuziasmu, chuti „být u toho“ a pocitu potřeby. Touha po zhmožnění určitého velmi konkrétního snu - zkrátka jistý (jakkoli to při všem tom zabíjení okolo může znít bizarně) „vyšší smysl“.

Nedá se tvrdit, že tento vyšší smysl, tento pocit transcendence je bude neochvějně držet na frontě až do konce války. U mnohých přijde - a bude to možná už brzy - politické rozčarování, ztráta ideálů o samotném smyslu boje, o skutečných zájmech velitelů, o ostatních spolubojovnících i sobě samých. Dostaví se stereotyp, otupění válkou, přijde nutnost zůstat v armádě, abychom se alespoň najedli a ochránili rodinu (když ti, co nemají zbraně, trpí strachem, hladem a zimou a naopak ti, co stojí v čele bojůvek, žijí mnohdy v okázalém válečném „přepychu“). A s postupujícími léty přijde někdy taky neschopnost zařadit svá permanentní extázi války uvyklá těla do šedi každodenního života. Nicméně tento „vyšší smysl“ je, jak uvidíme, něčím, co do války, alespoň v jejím iniciálním stadiu, láká a vtahuje - jako sirény plavce na širém moři - tisíce (nejen ztracených) duší.

A teď je jen otázka, jak je to vůbec možné.

(foto autor)

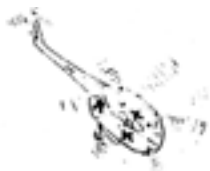
Motivace aktérů v postmoderních válkách

Jak jsme viděli, postkomunistické „etnické konflikty“ jsou, alespoň ve svém počátečním stadiu, válkami paramilitárních formací, různých milicí, bojůvek a občas i nezávislých bojovníků - *indiánů*. Jejich skupiny se formují buď zcela spontánně, nebo řízeně, ale dobrovolně - nebo se alespoň nástupům do nich muži nějak zvlášť nebrání. Člověk sem vstupuje buď ne úplně povinně a často i zcela z vlastní vůle. Někdy dokonce jaksi přímo „se zpěvem na rtech“. A tomu pak na počátku odpovídá volnější způsob organizace i struktura jednotek vyvolávající někdy až *pocit, že to „běží tak nějak samo“* (k němuž se ještě vrátíme ve stejnojmenné kapitole). O to silnější musí pak být chuť a motivace našich chlápků s puškami stát se aktéry všeho toho dění.

Model von Clausewitzova vojáka-rekruta, jenž byl jen číslem v řadě, místo otázek sklápnu podpatky a zsalutoval, jednal podle vojenských řádů, pucoval si denně boty, moc nevyváděl, neměl vlastní hlavu ani motivace a poslouchal rozkazy od nadřazených elit, a tak věděl přesně v každém momentu, kde má být a co tam má dělat, se nám tak v našich *postmoderních válkách* doslova rozpadá před očima.

Pokud tedy připustíme, že byl vůbec kdy plně reálný... Odhlédneme-li od toho, že již za Clausewitzova života po světě samozřejmě operovala pestrá plejáda povstaleckých, především protikoloniálních polovojenských formací, hnutí i pirátských flotil, v nichž je vše poněkud jinak, je zde problém i u samotných regulérních armád, jež popisuje. Vždyť i sám Clausewitz, který tolik zdůrazňoval státní centrum coby jediného hybatele celé válečné mašinérie, nakonec píše své dílo ve strategické konfrontaci se skutečnou revolucí, kterou do válčení vnesla nepřátelská porevoluční Napoleonova Francie. Pod tamější vlnou nového národního patriotismu zverbovaná vojska již ne ani žoldnéřů či naverbovaných rekrutů, ale mas národních odvedenců, které byly „nedostatečně trénované, aby operovaly tradiční taktikou, místo toho rozdrtily menší [vysoce trénované profesionální nepřátelské] armády čelíce jim čirou vahou své početní přesily. (...) Tento styl boje, extrémně nákladný, pokud jde o lidské síly i zdroje, byl dostupný pouze režimu nového typu: takovému, který má signifikantní míru lidové podpory a disponuje, přinejmenším v čase svých největších triumfů, jednotkami inspirovanými novou ideologií revolučního nacionalismu“, komentuje z dnešního pohledu Clausewitzovo dílo Willmont (1997, XII-XIII).

Zároveň dnes můžeme vidět, že i v tak přísně (hezky po clausewitzovsku) organizované armádě, jako je ta americká operující donedávna v Iráku, může být s osobním nasazením vojáků a jejich chutí bojovat značný problém. Jak píše třeba americké noviny, kromě 140 000 amerických vojáků zapojených v čase největšího vzepětí v tomto konfliktu je prý snad přes 40 000(!) těch, kterým se tam dvakrát nechce a vyhýbají se odjezdu do Iráku či návratu ke své jednotce předstírajíce různé nemoci; případně žijí raději dočasně v zemích mimo dosah americké jurisdikce. Na druhou stranu historci jako Bourkeová (1999) ukazují, že i v klasických regulérních armádách, jako byly ty za první a druhé světové války či ta americká ve Vietnamu, je jedním z hnacích motorů fakt, že se tam vojáci

Kdo vlastně jsou všichni ti extatičtí dobrovolníci pospíchající do války? Abchazský karikaturista vidí všechny ty gruzínské mladíky přijíždějící bojovat do Abcházie jako tlupy krvelačných bestíí všeho druhu. Jsou to jen samí „narkomani“ a „alkoholici“! Ne, ne, jsou to „lidi, co nemají ani děti, ani rodinu“, jsou to „kriminálníci“ a „propuštění vězni“, šušká se v Abcházii. (Ø in: Šarija a kol. 1993)³⁷

jemce rozkazu tuto vůli musí dešifrovat a dokonce předjímat. Ten, kdo umí takto jednat, je vynikající národní socialista, a když se dopustí chyb, přemíru nadšení mu nikdo vyčítat nebude. Ti ostatní jsou jedinci, kteří se ‚bojí překročit vlastní stín‘, jak říká Führer.“

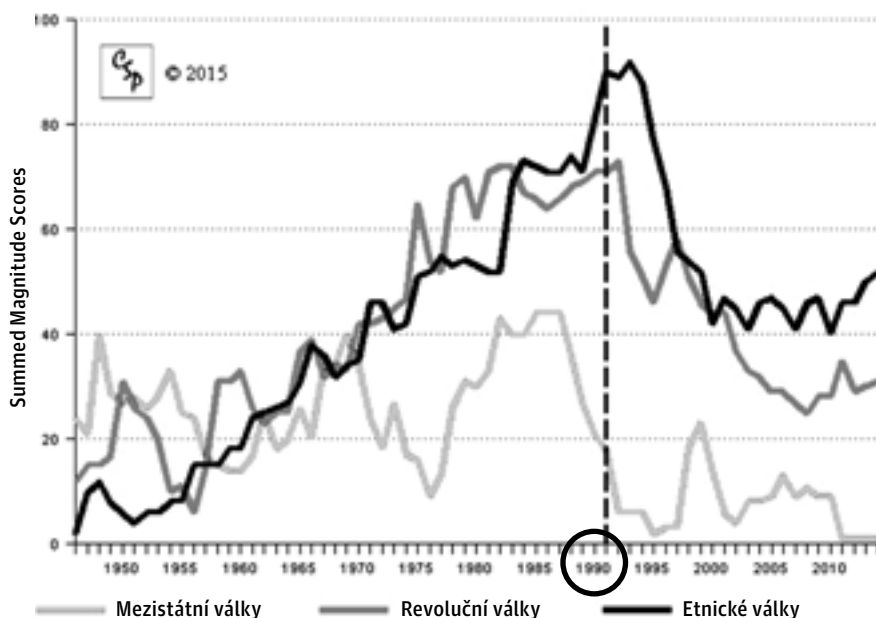
Globalizované války za lokální identity

Jaké tedy vlastně jsou modely pohnutek a motivací bojovníků v námi analyzovaných etnických válkách? Proč se do nich jedni vrhají a jiní jim za to tleskají a podporují je? A proč další přimhouří oko nad vyzbrojováním civilistů a později i nad brutalitou páchaného násilí?

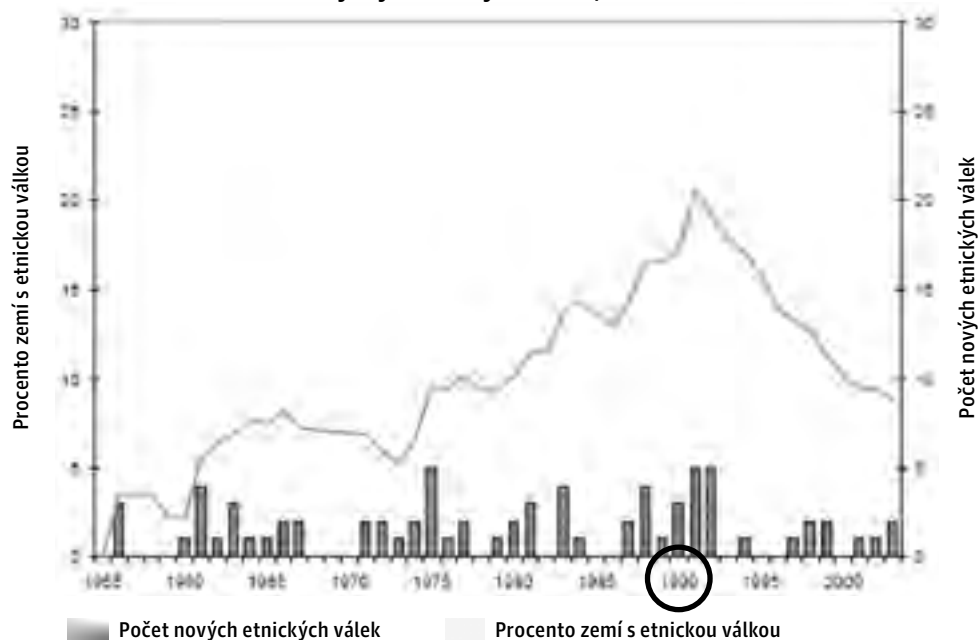
přes všechny oficiální proklamací o řádu, morálce a disciplíně těší na věci, které nemají s clausewitzovskou racionální velkých politických cílů určených seshora mnoho společného. Těší se na „mužné“ i brutální věci, o nichž bychom raději snad ani nevěděli.

Neméně ošemetné to pak může být v tradičních konvenčních armádách i s tak stěžejní představou o potlačování vlastní kreativity, osobní interpretace, vlastní iniciativy a o slepém poslušání rozkazů. Krásně to vyjádřil ve svých fiktivních románových pamětech důstojníka SS *Laskavé bohyně* spisovatel Jonathan Littel.³⁸ Ve své próze pátrá po vůli a lidské motivaci stojící za velkoplošným vražděním nacistické mašinerie. „I když jsou rozkazy nejasné, je to normální, dokonce je v tom záměr a plyne to ze samotné logické podstaty *Führerprinzipu*. Je na příjemci rozkazů, aby rozpoznal záměr toho, jenž je udílí, a aby odpovídajícím způsobem zareagoval. Ti, kdo si trvají na jasných rozkazech nebo žádají legislativní opatření, nepochopili, že nezáleží na rozkazech, nýbrž na vůli nadřízeného, a že příjemce rozkazu tuto vůli musí dešifrovat a dokonce předjímat. Ten, kdo umí takto jednat, je vynikající národní socialista, a když se dopustí chyb, přemíru nadšení mu nikdo vyčítat nebude. Ti ostatní jsou jedinci, kteří se ‚bojí překročit vlastní stín‘, jak říká Führer.“

Trendy podle typů ozbrojených konfliktů, 1946-2014

Globální výskyt etnických válek, 1955-2003

Většina komentátorů i datasetů světových konfliktů se asi shodne na tom, že počátek devadesátých let dvacátého století je érou vrcholícího počtu i významu tzv. etnických konfliktů. Na čem se však již neshodnou, jsou příčiny tohoto jevu. Nahoře - vrchol boomu etnických válek převyší revoluční i mezistátní války (Center for Systemic Peace 2014).³⁹ Dole - průběžný nárůst počtu nových etnických konfliktů a kulminující křivka procentního počtu zemí, v nichž se odehrává etnická válka (in: Gurr T. R., Woodward M., Marshall M. 2005, 2).

„Cíle těchto nových válek leží, na rozdíl od geopolitických nebo ideologických cílů předchozích konfliktů, v oblasti identitní politiky,“ shoduje se s řadou dalších Mary Kaldorová (1999, 5-6). „Objevují se v kontextu eroze autonomie státu a v některých případech dezintegrace státu.“

Je to éra „postmoderního tribalismu“, přičemž každý nový separatismus by chtěl svůj vlastní státní útvar, varuje Tharoor (1999). (A podotkněme, že těch, které na to aspirují, či se jim to dokonce i podaří, bude hned na padesát.) Sambanis (2001) konstatuje, že v širším časovém úseku - od počátku 60. do konce 90. let - bylo na celém světě dvakrát více etnických a kulturních identitních konfliktů než konfliktů ideologických. Datasets světových konfliktů nám ukazují, jak počet etnických konfliktů celá léta průběžně narůstal, aby vyvrcholil v námi sledovaných letech devadesátých. V této dekádě identitní (etnické a náboženské) konflikty tvořily podle Ellingsenové (2000) dokonce skoro 80 % všech konfliktů. Gurr, Woodward a Marshall (2005, 1) tvrdí, že v tomto období převyšuje počet nových etnických válek počet nových válek revolučních téměř trojnásobně.

Za tolik diskutovanými důvody tohoto boomu našich nových postmoderních válek nebude jistě jen rozpad komunismu a bipolárního modelu světa (s jeho mocenskými satelity), ale, jak uvidíme v této knize dále, určitá celosvětová postmoderní globální atmosféra. Myšlenkové podhoubí dávající vznik kromě řady vskutku očištných a politicky a ideově důležitých věcí bohužel i éře globalizovaných válek za lokální identity.

„Je to v kultuře...“

Války „etnické nenávisti“

Násilí, jež se tu děje, je „etnický konflikt“, slyšíme často nejen od komentátorů v novinách, ale i od nových nacionalistů a tradicionalistů v čele samotných ozbrojených hnutí, přestože zde mnohdy hrály a hrají roli i jiné identity. Religiózní, sociální, rurálně-urbánní, tradičně-moderní a další. Ale také zaklínadla jako „naše kultura“, „naše tradice“, „náš národ“...

Mějme se nicméně na pozoru, pokud je kulturou, tradicí a etnicitou argumentováno jako něčím historicky daným, věčným a neměnným. „Politické cíle nových válek tkví v nároku na moc, jenž je činěn na základě zdánlivě tradičních identit: národ, kmen, víra. Přesto ale boom oživení v oblasti politiky partikularistických identit nemůže být chápán v rámci tradičních termínů,“ varuje Kaldorová (1999, 68).

Kde se tedy všechen ten mnohdy až hysterický důraz na identitu, kulturu, tradici, čistotu pravé víry v dnešním (post)moderním člověku náhle bere?! Pokud má být hnací silou mnohými politiky i komentátory tak často zdůrazňovaná *etnická nenávist* (ethnic hatred), tak odkud pramení?

Varshney (2001, 4810-3) ve svém přehledu teoretických rámců, jimiž lze uchopit etnický konflikt a představu „pradávné, odvěké nenávisti“ mezi etniky, vidí vlastně jen tři způsoby, ale žádný z nich mu nepřipadá dostačující:

Ríká, že dnes už si přece dávno nevystačíme s *esencialistickým* vysvětlením samotných nacionalistů, které přijala za své většinová část světové publicistiky, že etnicita, kultura je v podstatě *primordiální* a je jaksí inherentně obsažena v lidských bytostech, čímž se kdysi nechala ošálit i celá řada známých antropologů a po nich i některých multikulturalistů. Jedním z prvních vědců popularizujících po druhé světové válce termín *primordiální* je třeba i sám velký antropolog Clifford Geertz (1963).⁴⁰ Člověk je „nacionální,

ne racionální zvíře“, říká kysele Connor (1994, 199-201). Nicméně přece nepřistoupíme na to, že celá ta mobilizace našich chlapců jdoucích do války je jen jakýmsi „probuzením“ „odvěké nenávisti“ „spící“ kdesi v hloubi našich já, jak budou tvrdit národní intelektuálové (v závěrečné kapitole). Mnoho vysvětlení nám nenabídne ani *instrumentalismus* 60. a 70. let, podle něhož je etnicita jen takový mocenský nástroj, který využívají pro krytí svých opravdových zájmů národní elity v čele (aniž mu kolikrát sami věří), když se jim to hodí. A přes všechnu snahu nás nakonec nemůže zcela uspokojit ani současný *konstruktivismus*,⁴¹ protože mu chybí větší smysl pro kontext, příběhy konkrétních lidí, materialitu i tělesnost.

Takže vrhají se naši chlapi do války, protože mají „etnickou nenávist“ uloženu ve své kultuře - nebo snad ještě hlouběji přímo „v krvi a genech“? Nebo protože tím instrumentálně zastírají své skutečné (osobní) zájmy? Nebo jen následují hlas konstruktivistických velkých vyprávění *metanarativů* ve svých hlavách? Jak vidno ani koncept „etnické nenávisti“, jakkoli alespoň trochu počítá s kulturou a myšlenkovým světem aktéra samotného, nám toho o vzniku válek zas tak mnoho neobjasní...

„Ne, ne za vším jsou jen prachy!“ Altruistické, nebo predátorské války?

„Má všechno: rodinu, peníze, byznys, složenou kauci a klid v Bělehradě, ale on odešel do Chorvatska, přesněji do Slavonie - aby tam bojoval. (...) A nespekulujte ohledně motivů, upozorňuje nás. Jen a pouze z patriotických důvodů. Polnice zatroubila, srbský národ je ohrožen a Arkan je Srb.“

SRBSKÝ PATRIOTICKÝ ČASOPIS INTERVJU O VELITELI A VÁLEČNÉM ZLOČINCI ARKANOVÍ⁴²

Svým způsobem idealistický koncept postmoderních válek coby identitních, etno-religiózních, kulturních konfliktů „za národ a za svobodu“ má však i své kritiky, kteří vidí motivace našich rebelů, jejich vůdců v čele zvláště, prý poněkud „přízemněji“ a „realističtěji“. Nárůst světových konfliktů po roce 1990 byl jen dočasný a souvisí prostě s rozpadem bipolárního světa, s pádem komunismu a následným mocenským vakuem a chaosem, říkají jedni. A konkrétně východoevropské nacionalismy (jež tvoří velké procento našich nových válek) byly jen „výbuchem“, „překypěním hrnce“ prastarých etno-religiózních záští, které pevnou rukou „uměle“ držel komunismus dekády po desetiletí „pod pokličkou“ tlakového hrnce. A především: tito divocí chlápci s puškami, co se ohánějí bojem za své lidi, národ a za vyšší cíle, bojují spíš sami za sebe a své vlastní ekonomické zájmy.

Přichází celá vlna studií dávajících boj našich národních osvoboditelů za nápravu skupinové křivdy (či křivd; *grievance/s*), jež je na jejich lidu páchána (jako je nerovnoměrný přístup ke zdrojům či moci, dominance či rovnou okupace nepřátelskou skupinou) do ostrého protikladu k jejich vlastní osobní chamtivosti a ziskuchtivosti (*greed*), jejich privátním ekonomickým zájmům. Musíme přece rozlišovat mezi konflikty, v nichž jde o spravedlivost (*justice-seeking*) a tedy nápravu křivd, a těmi, kde jde pouze o kořist a drancování (*loot-seeking*) a tedy touhu po zisku, apelují tito autoři (Collier a Hoefflerová, 1999, Elbadawi a Sambanis, 2000, Sambanis 2001 atd.). „Diskusi o občanských válkách dominuje příběh boje za nápravu křivd. Ačkoli společnosti jako celek občanskými válkami ekonomicky trpí, některé malé identifikovatelné skupiny se „díky“ nim mají dobře, profitují z nich. A mají tedy zájem na iniciaci, pokračování a obnově konfliktu. Přirozeně

Válečný baron z afghánského Dara-i-Súfu se svou ochrankou. Jako kluk bojoval s mudžáhidy proti Rusům, po jejich vítězství v bojích jednotlivých mudžáhidských frakcí proti sobě, potom v řadách Tálibánu a nakonec proti němu... Po demilitarizaci prý jezdí s kamionem a sedlačí. (foto autor)

tyto zájmy mají tendenci zůstat skryty a neexponovány. Proto diskurz nápravy křivd je daleko hlasitější než diskurz zisku, i když je méně významný,“ shrnuje tento výsostně instrumentalistický postoj k motivacím našich chlapců s puškami jedna z vůdčích osobností této skupiny – Paul Collier, který léta pracoval pro Světovou banku (2000a, 110). Náš bojovník je pro něj agentem, na principu racionálního výběru jen hezky zvažujícím své potencionální zisky a ztráty, jehož chladnou kalkulaci můžeme pěkně vyjádřit ekonomickými rovnicemi a výpočty.

„(...) Současné občanské války byly často označovány jako nesmyslné, šílené a absurdní,“ pokračuje v tomto směru uvažování David Keen (2000a, 26). „Pokud nahlédneme válku jako příležitost riskovat život ve jménu národního státu, s malou vyhlídkou na finanční zisk, může trvat celé měsíce vymývání mozků a rituálního ponižování přesvědčit nové rekruty o takovém konceptu. Avšak válka, v níž se vyhýbáte bitvám, zaměříte se na neozbrojené civilisty a vyděláváte peníze, dává větší smysl.“ Zkrátka „zvláště když jsou otěže velení slabé, válka může být pokračováním ekonomiky jinými prostředky“, generalizuje Keen (2000a, 27), když parafrázuje již zmíněný slavný Clausewitzův výrok.

„Ano, to víte, když je válka, bývá všelicos,“ vzpomínám, jak mě přímo ve své vládní kanceláři šokuje přiznáním účasti svých paramilitárních jednotek Mchedrioni na rabování civilního obyvatelstva v západní Gruzii⁴³ jejich vůdce – již zmiňovaný gruzínský

viceprezident Joseliani. „Ale pokud jde o takové ty masové krádeže, tak to provádí jejich – nepřátelské bandy, ne my! My jsme tam jenom *konfiskovali* věci, to ano, ale byly to nakradené věci! Vejdeš třeba k někomu do baráku a on tam má pět set pneumatik: odkud má do háje pět set pneumatik?! To určitě nakradl, když se vykrádaly vlaky, co k nám jezdí z Ruska. Nebo má pět tun cukru: na co má někdo doma pět tun cukru?! Doma! Takové věci jsme konfiskovali. A oni teď tvrdí, že jsme je nakradli. Jaképak nakradli: kradené věci jsme sebrali. (...) Takové případy bývají. Ale bývají i případy, že mí lidé kradou bez příčiny. To víte, kde je válka, tam je rabování. Takový je život...“

Když pár dní po tomto našem rozhovoru začne válka v Abcházii, budou tam Joselianiho chlapi nejen nadšeně bojovat za vlast, ale taky krást. Když původní nadšení bránit územní celistvost matičky Gruzie časem opadne a ona začne s maličkou separatistickou Abcházíí nečekaně prohrávat, zůstanou nakonec Mchedrioni na frontě proti Abcházcům stát vlastně sami. Budou ještě více krást, ale taky bojovat. Když si pak Joselianimu přímo v televizním přenosu z parlamentu vojáci stěžují, že obránci vlasti nemají z čeho žít, když nedostávají skoro žádný žold, říká jim, že kdo má pušku, ten si přece vždycky nějak nakrade! Tak a teď ať nám ekonometři ze Světové banky poradí, co je ještě boj za vyšší cíle a co už chamtivost.

A teď můžete vidět celý konflikt jako Paul Collier nebo abchazský karikaturista zobrazující gruzínské dobrovolníky: jako chtivé rabující tlupy, kterým nejde o nic jiného než o to, aby si co nejvíce ukradli a odvěkli si z bohaté matičky Abcházie domů. Ale při bližším pohledu to má své háčky – znám pár Joselianiho lidí i bojovníky z jiných gruzínských jednotek. Šílený lesk v oku, extatické nadšení z toho, že mohou „být u toho“. Do noci mi u vodky romanticky rozpráví o slavném národu, velké gruzínské zemi a jejích králich. A taky o tom, jak se na začátku do celé té války těšili... Z války sem tam něco mají, ale taky do ní zpočátku vkládají svůj vlastní čas, riziko a někdy dokonce i peníze na zbraně, jídlo a benzin. A když to skončí, zůstanou většinou chudí jako kostelní myš. „Je překvapivé, že toho, co se odtamtud dalo odvézt, když jsme vyhráli, a mělo to nějakou cenu, nebylo zas až tak moc: tu druhou ledničku jsem neměl jak dopravit domů, tak jsem si přinesl ještě alespoň tento parádní popelník,“ vypráví mi jeden kavkazský bojovník o slavném dobytí nepřátelského města. „Mám parádní popelník, ale brácha, který se mnou bojoval, tam zůstal mrtvý. Prachy ty se vydělávaly spíš v byznysu...“

Je zde přece řada zásadních důvodů, které zdánlivou jednoznačnost kalkulu touhy po zisku (*greed*), coby hnacího motoru rebelů či alespoň jejich velitelů, poněkud komplikují.

Paramilitární skupiny musí mít, minimálně ze začátku, nějakou podporu obyvatelstva. Aby tuto podporu získali, musí za nimi stát nějaký vyšší smysl, než je jen boj o kořist. I kdyby nakrásně kus z ní měli, jak to prý zbojníci v pohádkách dělají, „rozdat mezi lid“ a své blízké.

Váleční baroni a jejich lidé obvykle nebohatnou hned na počátku války, ale až při následném válečném rozvratu a etablování válečné ekonomiky, takže je to jakožto přímé vysvětlení jejich vstupu do války poněkud nešikovné: Kdo mohl, když to tehdy začínalo, tušit, že jednou bude jedinou zásobovací cestou do Sarajeva tunel pod letištěm a zrovna já v něm budu vybírat „mýtné“! Kdo mohl tehdy tušit, že jednou, až bude uvaleno válečné embargo, se bude všechno točit okolo pašování cigaret a benzínu! Kdo mohl tehdy na počátku konfliktu tušit, že jednou se sem budou vozit tuny humanitární pomoci a že já s ní budu moct kšeftovat...

I sami postkomunističtí váleční baroni často říkají – a to je jedna z mála věcí, které bych jim věřil – že kdyby místo války někde (třeba na Západě nebo v Moskvě či Petrohradě)

A všichni ti jejich slavní velitelé šli do války v Abcházii jen loupit a krást: když nakonec odtáhli, brali s sebou vše, co nebylo přivázané, říká abchazský karikaturista i chlápci po hospodách. (Đ in: Šarija a kol. 1993)⁴⁴

vydělávali prachy „pořádným byznysem“, byli by na tom teď desetkrát lépe a bylo by to bývalo bezpečnější.

Teď, ve válce, kdy většina lidí nemá co do úst, to vypadá, že se váleční baroni a jejich lidé doslova topí v jídle, penězích a jezdí mercedesy, ale hned jakmile po válce začnou normálně fungovat obchody, služby, kavárny, nebo dokonce menší průmysl, bude se takto „topit v penězích“ tolik lidí (včetně některých bývalých válečných baronů samotných), že jejich válečné bohatství, zbavené kontrastu válečné bídy, bude vypadat najednou tak trochu směšně.

Zdá se, že kapitál, který váleční baroni ve válkách získávají, je spíše kapitálem sociálním než ekonomickým. Některým z nich se skutečně podaří vlastní slávu, vliv, zásluhu a kontakty v ústraní mimo válečnou vřavu či později v poválečném období proměnit na kapitál ekonomický. Mnozí z nich to však nikdy nestihnou a jsou zavražděni buď ve válce, či při snaze převést tento kapitál na obchodní v kompetici s jinými mafiánskými skupinami. Zkrátka řečeno ekonomickým jazykem (*greed* teoriím vlastním): jít do války za účelem zbohatnutí je snad nejméně předpověditelná a nejvíce riziková investice, jakou si lze vůbec představit.

Když navštívuji po válce samotnou hlavu válečné mafie Džabu Joselianiho v jeho sice hezkém, ale ještě dávno v předválečných časech zařízeném bytě, zdá se, že si toho ten starý mafián sám zas až tak moc nenasyslil. Lépe na tom asi budou obchodníci, kterým dělal, když byl u moci, mocenské krytí. Hořekuje „na jaké to vily si teď nakradli pováleční ministři a spekulanti“ a připadá si tak nějak chudý a zklamaný... „Kam zmizely všechny ty hodnoty a entuziasmus... Jako by dnes lidi zajímaly už jen peníze a spotřeba...“

Je tu však ještě jedna věc, jež jde proti logice vysvětlení činnosti polovojenských skupin coby činnosti motivované čistě ekonomickými zájmy: Kde je psáno, že ten, kdo bojuje za svobodu, u toho nemůže taky loupit a kšeftovat!? Boj za vyšší cíle a za osobní

... a jejich slavní vojáci i civilisté kradli v Abcházii všechno, co se dalo, a odváželi to na tancích domů do Gruzie, lamentují v Abcházii karikatury i paní na pavlačích. (Ď in: Šarija a kol. 1993)⁴⁵

zisk se přece nutně nemusí vzájemně vylučovat. „Sám fakt, že mocný člověk (ve válečné Bosně) jedná jako zločinec v jedné oblasti, ještě nezbytně neznamená, že nemůže být kompletně čestný a mít dobré úmysly v oblasti jiné. Mnoho gangů a milicí krade a profituje na černém trhu, přitom však statečně bojuje na frontě,“ říká bosenský novinář Tihomir Loza (in Fairbanks 1995, 24).

Autoři přiklánějící se při vysvětlení našich konfliktů k osobní touze po zisku (*greed*) jsou z takového míchání motivací – boje za nápravu křivd a touhy po zisku – poněkud rozpačití. (Většinou s bojovníky samozřejmě nemluvili, natož aby jim viděli do kapes a věděli, kdo v kterém konfliktu kolik skutečně riskoval a kolik oproti tomu naopak získal.)⁴⁶ Pyt Douma (2003a) upozorňuje na to, že u většiny současných válek nelze snadno označit jedinou příčinu jejich vzniku (a podle toho je pak třídit do druhů jako zoolog brouky). „Ačkoli profit získaný z politických ekonomik navázaných na válku nemusí být pro většinu skupin a aktérů bojujících v těchto konfliktech základním motivem, může být do značné míry odpovědný za jejich pokračování,“ snaží se nalézt ve věci privátní touha po zisku kontra altruistický boj za nápravu křivd tu správnou interpretační míru (Douma 2003b).⁴⁷ „Tvrzení, že motivy válečných konfliktů jsou altruistické, může sloužit jako pohodlná kouřová clona pro privátní zisk (*greed*) a naopak – rabování a plnění mohou být nezbytnými prostředky, jimiž jsou altruistické cíle financovány,“ musí nakonec chtít nechtě připustit i sami Collier a Hoefflerová (1999, 15), i když jejich složité matematické

rovnice jim prý jinak ukazují, že konflikty vznikají především z touhy po privátním obohacení. A sám David Keen (2000a, 31), na rozdíl od Colliera, nakonec zdůrazňuje, že musíme studovat vzájemnou interakci mezi bojem za sobecké zájmy a bojem za nápravu křivd. (Ale když pár stránek nato tvrdí, že i tak typický příklad konfliktu dvou nacionalistických bojů za nápravu skutečných i domnělých, historických i legendárních křivd, jako vidíme v Kosovu, je ve skutečnosti jen chtivou touhou po privátním zisku ze strany kriminogenních vrstev okolo Miloševičova režimu, snažících se v zemi jen prodloužit stav konfliktu, v němž se daří jejich mafióznímu podnikání, člověk neví, jak vážně se pak mají taková tvrzení brát...)

Je zřejmé, že etický protiklad ušlechtilého altruistického boje za nápravu skupinových křivd oproti sobeckému boji za vlastní prospěch nemusí být ve skutečnosti zdaleka tak kontrastní a hlavně pro lokální komunity zdaleka ne tak eticky naléhavý, jak by se nám, západním divákům akčních filmů, v nichž „good guys“ bojují s „bad guys“, mohlo zdát. Toto jsou války, ve kterých se bojuje za „vyšší cíle“ a zároveň se v nich i „nízce“ loupí, krade, rozkrádá se kolabující stát i humanitární pomoc, pašuje se a především „šmelí“ se zásobováním, drogami nebo nerostnými surovinami pro globální trh.

Ambicí této práce bude ukázat, jaký étos, jaká estetika a jaký zážitek bude vtahovat do těchto válek nejen mladé romantické nadšence a aktivisty, ale i docela obyčejné kluky a nakonec i naše „týpky“ z galerie, od nichž bychom žádný velký altruismus ani neočekávali. Čím to je, že nepragmatická lákavost boje za nápravu skupinových křivd může být – tedy určitě alespoň zpočátku – magnetičtější a oslnivější než vysloveně pragmatické cíle, aniž bychom, jak to vidí David Keen výše, naše rekruty nutně museli podrobit „měsícům vymývání mozků a rituálního ponižování“. V kapitole „Stát se legendou!“ nakonec ukážeme, že i (potencionální) zločinci a političtí pragmatici mohou být zároveň entuziasté a romantici snící své klukovské sny o národním hrdinství. A také to, jak se ve sledovaných oblastech tak oblíbený mýtus o národních hrdinech-zbojnicích – kteří když už chudým vyloženě nerozdávají, tak alespoň berou cizákům – nemusí s osobní *greed* vůbec, ale vůbec vylučovat. „Jsem *vor v zakoně* (zločinec, mafiánský kmotr žijící nikoli podle světských, ale podle zločineckých zákonů): svůj první byt jsem vyloupil, když jsem ještě nebyl ani plnoletý,“ opakuje rád a hrdě viceprezident Joseliani v obleku s motýlkem do televizních kamer přímo ve vysíláních z vlády či z parlamentu. A trvá léta, než tyto řeči „jeho národ“ přestane hltat a pošle ho konečně zpátky do vězení.

Motivace jít do války a masakrovat

Války „iracionálního násilí“

„Mohl by snad přemluvit člověka do včerejška normálního, aby popadl dlouhý nůž a podřízl souseda, se kterým denně jedl a pil?“

BOSENSKÝ BÁSNÍK MARKO VEŠOVIČ⁴⁸

Naše postmoderní války jsou tedy válkami velkých vznosných cílů. Za národ, svobodu, nezávislost, pravou víru, kulturu, za identitu! To vypadá ušlechtilé. Nicméně kultura, identita a její státní či uzemní nároky – to je věc ošidná. I to je jistě jeden z důvodů, proč tyto války trvají (na rozdíl od konfliktů předchozí éry) v průměru skoro o polovinu déle a mají navíc velmi časté a chronické recidivy. Jejich vyšší cíle, jako třeba vlastní stát,

jsou totiž principiálně těžko uskutečnitelné či poněkud mlhavé nebo - pokud obsahují přímo likvidaci druhé strany - jen těžko proveditelné.

To, že se v našich válkách bojuje spíše z „vyššího principu“ než pro něco, co je třeba získat, je patrné také ze samotného charakteru zabíjení. V našich identitních válkách se mnohdy zabíjí ne ani tolik ze strategických důvodů nezbytných k vítězství, ale zkrátka z principu. A proto s sebou nesou dosud nevídanou vlnu brutality a masového násilí. Za účelem velkého poselství nepřátelům se oběti násilí mnohdy ritualizovaně pokořují, pošpiňují, bestiálně masakrují, mučí a zohavují se jejich těla, i když je to bezpochyby jaksi spousta „práce navíc“. (Podobně jako je spousta dnů práce navíc vypálit moderní cihlovou vesnici.) Oběti z řad civilistů tak obvykle překračují počet těch na straně bojovníků.

Cílem zabíjení zde není tedy zisk, ale genocida, přesněji etnocida. Ne tak proto, aby jím bylo něco přímo získáno, ale spíše aby se už jednou provždy konečně „vyřešila jejich *etnická otázka*“, jak je zde tehdy módní říkat. Z důvodů *etnického čištění* jsou vyháněni příslušníci jiného etnika, jejich domy jsou páleny, i tam, kde by to kvůli čistě strategickým cílům nebylo vlastně ani třeba. A zoufale se bojuje také o údajně vysoce symbolická místa a etnické hranice, o nichž předtím nikdo neslyšel. Prázdnota, kterou ještě celá léta po válce zejí mnohé z oblastí postkomunistického světa, pro něž bylo v nedávných „etnických konfliktech“ obětováno tolik válečného úsilí a prolito tolik krve všech zúčastněných, jsou svědectvím o tomto šílenství. (Zmínit lze například sedm prázdných ázerbájdžánských okresů kolem Náhorního Karabachu, kam nikdo z vítězných Arménů po vyhnání Ázerbájdžánců nakonec vlastně ani moc nechce, úrodné gruzínské vesnice na abchazském venkově zarůstající subtropickou džunglí nebo Srbskou Krajinu v Chorvatsku, kam se k návratu zrovna nehrnou ani poražení, ani vítězové...)

Ačkoli to vyvolává pocity nevolnosti, musíme ještě jednou konstatovat, že toto *násilí z principu* je z čistě strategického hlediska předpokládané ekonomické racionality jaksi spoustou úsilí navíc a vyžaduje tedy od našich chlapců s puškami zvláštní a poněkud specifickou motivaci - také navíc. Mít chuť jít do války je jedna věc, ale páchat tyto hrůzy je věc ještě trochu jiná. (I když, aby to bylo ještě složitější: málokdo na jejím počátku tuší všechny ty krutosti, které budou následovat. A zároveň ne všichni ti, kdo vezmou zbraň do rukou, se dají nakonec dobrovolně svést či velitelem dirigoval k válečným zločinům.)⁴⁹

Postmoderní identitní války vyžadují od svých aktérů specifický typ motivace i nasazení. Zdá se, že s úzce racionalisticky uvažujícím aktérem-bojovníkem, chladně kalkuluujícím své i kolektivní válečné zisky a ztráty, si pro pochopení těchto konfliktů asi nevystačíme.

(foto autor)

Extatický aktér, čas extáze

... a otázky po významnosti pocitu „opojení“

*„Muzika hraje na nemocničním pokoji
a klučina bez obou dvou noh,
tancuje a skáče po posteli,
sílu k tanci ještě najít moh'!
A v tom je Čečenec silný jako ten VLK!
To nezapomenem: nikagdááá...“⁵⁰*

To byla, co si pamatuji, asi nejslavnější z písniček, které si čečenští bojovníci pouštěli na kazeťácích v autech pořád dokola, když jsme uháněli po horských cestách za první čečenské války v letech 1994 až 1995. Zelené vlajky s čečenským vlkem vlály divoce ve větru nad našimi obrovskými mercedesy a kdykoli jsme projížděli vesnicí či městem, všichni ti bývalí vzorní školáci, kolchozníci, účetní, učitelky i inženýři, všichni ti bývalí komsomolci i komunisté mávali u cesty a se zaťatými pěstmi nad hlavou křičeli: „Vlci zvítězí!“ A někdy dokonce rovnou: „Alláhu Akbar!“

A kdykoli zazněl z kazeťáku refrén té písně – to dlouhé divoké echo *nikagdááá* (nikdýý), všichni v autě řvali jak orel nad propastí nikagdáá, až do ochraptění. A občas, když jsme zrovna stáli, to ještě někdo opepřil salvou ze samopalů do vzduchu...

Cítil jsem, že tím, co bylo důležité, bylo ono nikagdááá. Extaticky odkazovalo k transcendenci, k tomu, co má údajně trvat věčně. Ačkoli kluk přijde ve válce o obě nohy, zpívá si a tancuje. A i když třeba zahyne, jeho tělo, nedotčené a zdravé, bude žít dál v legendách a písních, jako je tahle. V mramoru pomníků před školou a v učebnicích natolik životně, že ti, kdo měli to štěstí, že přežili, aby mohli zestárnout, svrasknout a zvrásčitět, ho budou ukazovat a citovat jako příklad svým vnukům.

Co víc by si prý člověk ještě mohl přát! Až to občas téměř vypadalo spíše jako nějaký festival než válka. Tedy ze začátku samozřejmě...

S tímto vším jako by naši teoretici konfliktů z předchozí kapitoly nepočítali. Do jejich teorií se nějak nevejde ani manekýnské pózování doma se zbraněmi před zrcadlem, ani nadšení předválečných davů na demonstracích, ani hlasité orlí nikagdááá provolávané do ochraptění, ani střelba do vzduchu, natož extáze bývalých komunistů a komsomolců, co ještě donedávna křičeli v průvodech „ať žije první máj“ a teď křičí „Alláhu Akbar“. Nepočítá se příliš ani s tím, že zpočátku muži bojují bez žoldu, bez nároku na odměnu a ještě si musí často přinést vlastní jídlo, auto, benzin, či dokonce zbraň. Nepočítá se tu s tím, co prožívají, s jejich emocemi ani s tělesností...

Pragmatičtí teoretici důvodů postmoderních válek v předchozí kapitole stavěli proti sobě představu hmatatelného sobeckého válečného *zisku* oproti mlhavě altruistické představě *nápravy (kolektivních) křivd* někdy v budoucnosti. Jako by ve světě motivací vojáka snad ani neexistovalo nic kromě osobního prospěchu, nebo naopak boje za velké cíle a zářné zítřky, které však leží někde v daleké budoucnosti. (Až po válce, po velkém vítězství, po vítězství budoucích generací!) V této kapitole se pokusíme opět hledat

odpověď na otázku, „co z toho všeho naši chlápci s puškami mají“. Nicméně inspirování zážitkem spanilých jízd čečenských bojovníků se pokusíme zeptat, co jim to dává, již tady a teď – již během akce samotné. Všechny ty velkolepé pocity a zážitky, které zde zažívají. Nepůjde tedy ani tolik o kalkulace osobních ztrát a zisků, jako spíš o prožitky (národně hrdinského) étosu, jeho romantiky, estetiky, dobrodružství. O kolektivní extázi, vzrušení i performativně dramatické zhmotnění určitých snů a představ. A, jak si později ukážeme, i určitý pocit transcendence. O zážitek celé té atmosféry, která, jak si stěžuje opuštěný lídr gruzínských polovojenských sil Joseliani v první kapitole, je jako kouř z včerejší cigarety už dávno pryč: jak náhle přišla, tak náhle zmizela, a špatně se o ní tedy mluví.

Pokusy o extatické modely dnešních konfliktů

Požítky války, prověrka maskulinity, kouzlo nebezpečí, výbuch vnitřní síly nebo „karneval bezdůvodnosti“?

Nejsem určitě jediný, kdo chce při pochopení sil, jež „vrhají naše chlapce na frontu“, klást důraz spíše než na pragmatické motivy osobního prospěchu či na *racionální rozhodování* (nakoupit válku se slevou, nebo preferovat předražený mír?), na spontánní, či dokonce vyloženě euforické pohnutky vojáků i předválečných aktivistů. Jak nám například ve své provokativní knize *Intimní historie zabíjení* (1999) ukazuje historička Joanna Bourkeová, i v natolik profesionálně hierarchicky organizovaných a trénovaných západních armádách, jako byly ty, které bojovaly v obou světových válkách, ve Vietnamu a nakonec i dnes, „v rozporu s veřejnou rétorikou o sebekázni a umírněnosti ti, již byli skutečně posláni do bojů, opakovali litanie nevázanosti a nadšení“. Zkrátka „nadšení a dychtivost vstoupit do ‚hry‘ lze spatřovat v každém konfliktu“, vytyčuje svou pozici Bourkeová (2001, 2). Dokonce i britští vojáci v době leteckého útoku na Afghánistán v roce 2001 „opakovaně mluvili o atavistické radosti z toho, být konečně schopni vrhnout se do bitvy“. A mnozí takoví u toho budou dokonce zažívat jakési extatické pocity nadšení a netrpělivosti. „Věděl jsem, že válka je strašlivá, ale byl jsem k ní přitahován jako mūra ke světlu,“ komentuje své extatické rozpoložení před první válkou v Zálivu v roce 1991 kapitán letectva Richard Crandall (Bourkeová 2001, 2). A když pak některým takto opojeným nadšencům z řad britských letců za druhé světové války bylo před odletem do zámoří „na poslední chvíli zabráněno nastoupit do letadla, propukli v pláč“, dodává (Bourkeová 2001, 2). „Konečně změna na obzoru – reálná práce s reálnými Němci před námi. Ó! Doufám, že jich sám pár viditelně zabiji,“ píše roku 1916 v extázi před odjezdem na frontu voják z první světové války.

Takže: co je tedy tím hnacím motorem této „dychtivosti vstoupit do ‚hry‘“? Co je tím faktorem, který žene vojáky do války, ptá se Bourkeová (2001, 1999) a sama si odpovídá: „Jejich velitelé se seriózně zachmuřeným výrazem ve tváři promlouvali o závažných povinnostech, jimž čelí, ale za střizlivou maskou politické a vojenské odpovědnosti probleskovalo temné tajemství: válka může být zábava.“ (Bourkeová 2001, 2) A ta zábava, tvrdí autorka v kapitole o radostech a rozkoších války, je prý především potěšení plynoucí ze zabíjení, z „radostného krveprolití“ (1999, 18–24). „Myslel jsem si, že jsem sám vůči tomuto opojení víceméně imunní, dokud mi coby důstojníkovi velicímu mimometům nebylo předáno velení nad tímto pravděpodobně nejvražednějším nástrojem moderního válčení. (...) Jednou, (...) když jsem docílil přímého zásahu do nepřátelského

ležení, viděl jsem létat do vzduchu těla nebo části těl a slyšel zoufalý křik raněných a prchajících. Musím odpřisáhnout, že to byl jeden z nejšťastnějších momentů mého života. (...) Kam se hrabe uspokojení z vědeckého výzkumu, ze smysluplné aktivity, z vlastní autority nebo lásky ve srovnání s tímto extatickým momentem?“ vzpomíná britský voják Henry de Man bojující v první světové válce (Bourkeová 1999, 19).

Panuje představa, že historie velkých válek dvacátého století je historií anonymní ocelové mašinerie racionálního odosobněného zabíjení na dálku, ale memoáry, dopisy z fronty, deníky i sami pamětníci přitom mluví o vzrušení, radosti a kráse „intimního zabíjení tváří v tvář“, píše Bourkeová ve své *Intimní historii zabíjení*.

Když i v regulérních a po clausewitzovsku organizovaných armádách mají tyto (ač raději nevyřčené) problémy, jak to potom teprve chodí v našich identitních válkách založených, přinejmenším zprvu, na entuziasmu a dobrovolných paramilitárních uskupeních? Jaké pocity, jaký zážitek zatahuje naše bojovníky do pekla válečné výhně? Zvláště když teď už víme, že do války, o jaké zde mluvíme, nikdo nikoho (alespoň na začátku) dvakrát moc nenutí. Novináři, básníci i politici se budou předhánět v oslavování té statečnosti a osobní obětavosti, s jakými naši hrdinové půjdou do boje za dosažení společných (národních) cílů, všech těch vyšších, výsostně altruistických cílů ve jménu národa, našich potomků a odkazu našich předků. Ale stačí to člověku k tomu, aby nechal vše ležet a běžel se prakticky nechat zabít?

Jsou i jiné důvody... A je jich potřeba určitě více najednou, více než jeden. Protože je zde také spousta obav a strachů, které je třeba nejen v boji (ale hlavně k tomu, aby tam člověk vůbec odešel) překonat.

Tak třeba velký znalec nedávného konfliktu v Čečensku, ruský antropolog Valerij Tiškov (2004, 98-99), vypočítává mezi motivy, které přivádí tamní bojovníky do války, kromě již výše zmíněných velkých politických cílů, logicky i argumenty jako obrana domova a rodiny, odplata či msta za ztráty nebo také (zvláště u některých mladých bojovníků) motiv soupeření o status či materiální zisk. A na čestném místě pak také „válčení pro válčení (a)nebo svůdné kouzlo nebezpečí“. Zdůrazňuje, že právě tento poslední zmíněný motiv je zřídka diskutován v literatuře a sám se jej pokouší vysvětlit skrze jeho hluboké kulturní kořeny. „Ve všech známých společnostech jsou mladí muži predisponováni k demonstraci své fyzické převahy a bojovým zkouškám... Často procházejí skrze různé druhy ‚bojů‘ - ve válečných hrách i reálných válkách - na způsob rituální iniciace,“ dodává poněkud školometsky.

A Tiškov není sám, kdo klade důraz na otázku po pocitech a zážitcích, jež naši chlapci s flintami v postkomunistických konfliktech buď přímo zakouší, nebo alespoň očekávají. Znamý srbský politický antropolog Ivan Čolović (1994b, 37-8) parafrázuje zase představu tamních nacionalistů, která rezonuje zvláště na počátku devadesátých let všude kolem něj: představu války jako výronu „sebevědomé síly“, „vitálních instinktů“. Války jako - jak praví již sám ironický název jeho knihy - extatického *Střílení od zdraví*, střílení z radosti ze života, jen tak - z přirozené zdravé bujarosti. Ta extáze a bujarost, s níž se mladí muži i staří chlapci vrhají do války, má být prý jen výrazem zdraví a chlapecké mužnosti (pro srbský národ údajně tak typických), ironizuje humanistický intelektuál Čolović. Válka a válčení jsou přece projevem nespoutaného, rozverného mládí, zvláště pak horského srbského lidu (který za všechna ta staletí poroby tam na venkově, tam v horách nikdy neztratil své vlastní já). Válka, a tedy i ten zběsilý úprk do ní, je jen přirozeností opravdových zdravých chlapů, „co vědí, co mají mezi nohama“,

karikuje Čolović hlas ulice i srbských médií. „Zdraví je potřebné pro válku, ale ještě více je válka potřebná pro zdraví, fyzické a mentální zdraví národa a jeho vůdců. To díky válce mají jiskrné, ocelové pohledy, nezdolatelnou křepkost, svěžest jitřní rosy nebo horalskou houževnatost,“ sarkasticky komentuje Čolović (1994b, 37). Jen blázen by chtěl pak ukončit takovou zdravou válku, jež je nám „představována jako dávno vytoužená, pro přírodu a zdravý život nutná sanitárně-hygienická operace (...). Jen ať hezky trvá!“

Válka je nahlížena jako přehlídka i prověrka zdravé maskulinity, nastavuje zrcadlo srbský politický antropolog Ivan Čolović. A v tom se shodne i s řadou jiných autorů píšících o vztahu války a maskulinity obecně: Válka coby majoritně mužská doména je považována za jakousi vstupní bránu, „pozvánkou do mužství“, říkají někteří (např. Morse 1985: 14, Ehrenreich 1987). Válka je místem, kde se má prokazovat maskulinita. Je považována za „krok směrem k (opravdovému) mužství“, je přímo „testem mužství“, říká Holmes (1985, 59), který cituje Christophera Isherwooda. A v mnoha společnostech pak byla a je válka tradičně spojována přímo s mužskými rituály přechodu, které prý umí dělat z kluků „opravdový chlapy“ (Rutherford 1988). A izraelský historik války Martin van Creveld (2001), když mluví o funkci války coby „potvrzení maskulinity“, pak přímo dodává, že ženy z ní musí být z principu vyloučeny, „ne ani tak proto, že by v ní nebyly schopny participovat, ale z toho důvodu, aby mohly lépe ocenit hrdinské kousky mužů, kteří se jí účastnili“.

Válka jako probuzená „atavistická radost, zábava“ i „radostné krveprolití“... Chuť na „svůdné kouzlo nebezpečí“ i „střílení od zdraví“... Válka coby údajný výbuch zdravé mužské síly, jako „test“ opravdového mužství drímajícího uvnitř našich každodenních „já“ ... Jako by zde všechny tyto kritizované *folk models* nevědomě předjímaly jakousi divokou sílu skrytou kdesi uvnitř člověka, jež se zkrátka prý jednou už musí konečně probudit a uvolnit...

A jako bychom to už někde slyšeli! Jako bych zde, kromě exploze tlakového hrnce společenského napětí, kterým hrozí teď před sklonkem komunismu karikatury v jugoslávských týdenících (v kapitole „Atmosféra, varu před výbuchem“), slyšel i ozvěny (Čolovićova oblíbeného) Freuda a jeho psychoanalýzy: „Události (rumunské) prosincové revoluce roku 1989 lze z hlediska Freudovy teorie například shrnout do výrazu ‚Velký orgasmus‘ nebo ‚Velká rozkoš‘,“ říká ve své známé románové grotesce rumunského postkomunismu spisovatel Petru Cimpoeșu.⁵¹ „V prosinci 1989 došlo zcela nekontrolovaně, chaoticky, v nočním a dionýském řádu, k úžasnému uvolnění emoční a psychické energie nahromaděné po desetiletích frustrací způsobených komunistickou diktaturou, k uvolnění doprovázenému jistým sebezapomněním, ba dokonce jistou rozkoší (...). Ve třetí fázi, v níž se nacházíme nyní, je opětné probuzení do reality stejně jako v případě epilepsie či pohlavního aktu provázeno strašlivým rozčarováním a znechucením z vlastního já, jakousi psychickou a nervovou netečností (...) - je to onen melancholický a bezmocný stav známý a odborníky popsany pod názvem post coitum.“

„On tvrdí, že každý člověk, každý slušný člověk - i vy nebo já - má v sobě takovou obrovskou dávku explosiva, prostě takovou ohromnou energii, která může být uvolněna jen válkou nebo revolucí, chápete?“ říká v Makavejevově slavné jugoslávské filmové satíře o extázi sexu a revoluci *W. R: Mysteria organismu*⁵² nadšená revolucionářka a odkazuje na revolučního vůdce, jehož obraz visí na stěně. „Jsem pohnut vaším entuziasmem, ale nepřipadá vám ta jeho teorie, milostivý bože, jako permanentní orgasmus?!“ kontruje její kolega revolucionář. Žádná extáze prý nemůže přece trvat věčně.

Jistý extatický moment předpokládá v našich postkomunistických válkách i nizozemský antropolog Mattijs van de Port (1998) ve své knize *Cikáni, války a jiné příklady divokosti* pojednávající o civilizaci a sociálním pnutí pod povrchem srbské urbánní společnosti. Konflikty související s rozpadem Jugoslávie vidí jako jakési „slavnosti, veselice“, „oslavy pošetilosti a nerozumu“. Jakýsi divoký, extatický „karneval pošetilosti/bezdůvodnosti a nerozumu“ (carnival of unreason). Velké dionýsové, extatické obrácení struktury světa jugoslávského měšťáckého civilizačního řádu (se vším jeho důrazem na fasádu a předstírání) hezky vzhůru nohama! Ale pozor, zdůrazňuje: „Zvolit bezdůvodnost má své důvody. Bezdůvodnost či nerozum jsou smysluplným konceptem samy o sobě. „Charakterizovat násilí jako svévolné či iracionální znamená zanechat výzkumu v momentě, v němž by měl začít. (...) Násilí jako kulturní kategorie nebo sociální konstrukce by mělo být chápáno na prvním místě jako symbolická aktivita, ne jako nesmyslné, nýbrž smysluplné chování,“ cituje Antona Bloka (1991, 203). „Bездůводност, nerozum, pošетилост jsou přitažlivé rysy, jež [našim srbským chlápům s flintami] umožní, jak doufají, cítit se jednoznačně srbskými. Naštvaná zatrpkllost vůči těm, kteří je tak dlouho zobrazovali coby primitivy a obyvatele [venkova, hor divokého] Balkánu v tom hraje značnou roli. Chovajíce se jako barbaři, vyzývají na zteč ty, od jejichž názorů se právě snaží osvobodit,“ uzavírá van de Port (1998, 219-220). Střílejte do vzduchu chlapi, zpívejte! - jako bychom slyšeli hlasy našich chlápů s puškami. Ožereme se a ukážem tomu jejich napomádovanému cizáckému městu a civilizaci, kdo jsme a zač je toho loket!

Takže horliví vojáci Johanny Bourkeové plní „nevázané bujnosti a nadšení“ se do války netrpělivě těší - na svou „extatickou chvilku potěšení z války“. Tiškov to vidí jako „válčení pro válčení (a)nebo svůdné kouzlo nebezpečí“. Čolović jako výbuch jakési vitální „životní síly“, „střílení od zdraví“; srbský filmař a rumunský spisovatel jako jeden velký freudovský kolektivní „orgasmus“; a van de Port pak jako extatický dionýský „karneval bezdůvodnosti“. Za tím vším je přece namís-to racionálního kalkulu, tak

Kdopak to tam v davech, tam ve víru masových demonstrací roztáčí nebezpečný oheň extáze, co zanedlouho zachvátí celou Jugoslávii, ptá se politický kreslíř Tomislav Ožanić. (*Danas*, 2. 5. 1989, 9)

zdůrazňovaného řadou již citovaných teoretiků starých i nových identitních válek, jasně cítit spíše důraz na válku jako na vybočení z normálu. Na válku jako extatickou situaci slibující zvláštní zážitek.

Když jsem tak sám chodil po polích válečných i v týlu, nashromáždil jsem za ta léta zapisování takových vyprávění, která zdůrazňují podobný moment, celou řadu. Ale jedna centrální metafora, jeden takový lidový model (*folk model*), se ve všech těch odlišných regionech, od jugoslávského Kosova po kavkazskou Gruzii, stále opakoval: „*bylo to opojení*“ – „*bylo to jako droga*“.

Válečné opojení jako mýtus i metafora

Co nám říká lidový model revoluční a (před)válečné extáze

„Nevím, jestli jsem někoho zabil, ani vám nedovedu říct, co se ve mně dělo. Jestli jsem měl strach nebo vztek nebo jsem cítil lítost. Nebo touhu po pomstě. Střílel jsem z dálky. Všechno jsem dělal jako posedlý, jako bez únavy. A když jsem viděl ruský tank, který podpálili kamarádi panzerfaustem, křičel jsem jako šílenec. Řval jsem rozkoší, když z tanku vyskakovali hořící vojáci, a pátil jsem do nich vestoje od boku.“

Tenkrát jsme prakticky nespali. Pořád jsme bojovali.“

ČEČENSKÝ KNIHOVNÍK V POVÍDCE REPORTÉRA JAROMÍRA ŠTĚTINY⁵³

Co se to vlastně s člověkem děje, že se v předválečné a válečné vřavě chová natolik jinak, a aniž nám „dovede říct, co se v něm dělo“? Co se to stalo s padesátiletým čečenským knihovníkem, v podle mých zkušeností velmi symptomatickém příběhu válečného reportéra Štětiny? Proč kdysi tichý chlapík „křičí jako šílenec, řve rozkoší“ a skoro nespí, ač je celé dny a noci v jednom kole, aniž se cítí unavený?

Na čem se zakládá ono válečné a hlavně předválečné vzrušení, euforie, či někdy dokonce přímo extáze? A jaký je jejich vliv na lidské myšlení či racionalitu a vlastně i celou tělesnost?

Vzpomínám, jak sedím na traktoru v kukuřici uprostřed Kosova pole s mladým srbským sedlákem. Je sotva pár měsíců po Bělehradem brutálně potlačeném albánském povstání, které tak nečekaně skončilo intervencí NATO, a tedy nakonec kolosální prohrou Srbů. A sedlák mi vysvětluje, jak to přece všechno souvisí se vzrůstem bojového ducha mezi Albánci a naopak jeho poklesem mezi Srby:

„Albánci jsou muslimové a dřív nepili alkohol, ale teď, když vyhrávají válku a jsou v euforii, začali pít taky. Kdysi pili jen čaj, teď pijí víc než my Srbové! Pijí a zbláznili se.“

Střídá se podání – jako v tenise... Kdysi pili Srbové, ale teď, co je NATO porazilo, pijí jen čaj. A Albánci jsou v euforii, teď je už i spousta Albánců, kteří jsou těžcí alkoholici...”

Srbský sedlák není sám, kdo to tak cítí: válečná extáze *je jako* alkoholové či drogové opojení. Někteří to myslí doslova; jiní používají alkoholové či drogové opojení jen jako jakousi fyziologickou metaforu toho, co se tak asi vlastně děje s člověkem vystaveným zkoušce a pokušení. Metaforu nejprve masového národního vzepětí, poté troubení do války a nakonec i válečného chaosu, násilí a neskutečné surovosti.

Nenechte se mýlit povídáním, kdo, co a kolik pije: následující text nebude tolik o drogách a alkoholu ve válce, ani o válečné image těch, kteří prý za všechno to „opojení“ mohou, ale bude spíše odrazovým můstkem pro otázku o povaze určité předválečné a raně válečné zkušenosti – o povaze masové národní extáze i individuální tělesnosti opojení.

„Bylo to jako droga...“

Drogová extáze jako lidová metafora předválečné extáze

„Jejich davy se předvedly coby násilné, bestiální, šílené, náladové bytosti, jejichž počínání připomínalo chování mentálně nemocných, žen, alkoholiků nebo divochů.“

SUSANNE BARROWSOVÁ O VĚDECKÉ IMAGE DAVU NA KONCI 19. STOL. (1981, 5)⁵⁴

Celé to předválečné všennárodní vzepětí, extáze masových demonstrací byla opojná jako droga - mnozí používají metaforu, aby vysvětlili, proč se i oni nechali tak snadno „strhnout“, „svést“, či dokonce „zmanipulovat“. Náš slavný prezident Gamsachurdia byl prostě „člověk, který dovedl dát do žíly injekci nacionalismu snad každému“, šep-tají tlumeným hlasem Gruzínci o svém prvním postkomunistickém prezidentovi, jenž prý dovedl celý národ přivést do extáze. Vzpomínají, jak davy na náměstích při jeho frenetických projevech řičely nadšením, vládní nařízení prý zněla jako výkřiky do tmy a chlapi běželi do války v Jižní Osetii. I na to, jak - když pak Gamsachurdiu nakonec pučem vyhnali - některé ženské ještě odcházely ze svých domovů, aby pak založily stanové městečko a na jeho podporu dnem i nocí demonstrovaly nedaleko rozstříleného prezidentského paláce...

„Jedinec, jenž se stává stoupencem nového hnutí, se cítí osamělý, zde zažívá obraz větší komunity (...) je unesen mocným efektem sugestivního opojení,“ vidí ve svém *Mein Kampf* takové „injekce“ sám velmistr technologie masového „opojení“ - Adolf Hitler.⁵⁵ (To jeho mistrná propaganda, nás, tedy Němce, zmanipulovala a strhla do propasti válečné vřavy, budeme slýchat ještě celé dekády po druhé světové válce...) Kdopak to roztočil extázi jugoslávských davů jako káču, ptá se již zmíněná karikatura v chorvatském časopise *Danas* v bouřlivém roce 1989.⁵⁶ A jiná kresba, v tomtéž časopise o pár měsíců později, pak zobrazuje pera všech těch intelektuálů, kteří tehdy směřovali situaci k „bodů varu“, jako jednu velkou „injekci opojení“.⁵⁷ (Koneckonců i náš Gamsachurdia byl přece donedávna také jeden z takových vlivných mužů pera, o nichž budeme ještě mluvit dále!) A naopak dnešní mladá chorvatská generace, jež již zdaleka nesdílí „opojné“ nadšení svých rodičů pro politické vření, separatismus a mezietnickou eskalaci bouřlivých devadesátých let, začne (někdy po roce 2010) sama sebe nazývat „politickými abstinenty“.

Metafora drogové extáze, drogy, opojení jako by zde představovala rychlou, ale hlubokou metamorfózu, již člověk (i celá společnost) prodělá, když přejde z „normálního“

Jsme to my muži pera, my intelektuálové, kdo dává národu do žil novou energii, říká chorvatský karikaturista Nenad Orešković. (*Danas* 26. 12. 1989, 31) „My historikové se máme k nacionalismu tak, jako se mají pěstitelé máku v Pákistánu k narkomanům závislým na heroinu: dodáváme na trh nezbytnou surovinu,“ říká historik nacionalismu Eric Hobsbawm (1992, 3).

Ach, ten opojný čas vzletu a národního vzepětí! Jen prý co se zbavíme toho starého komunistického federálního harampádí, poletíme opět vzhůru - k novým, tentokrát národním výšinám, dělá si legraci ze slovinských nacionalistů titulní strana největšího srbského týdeníku *NIN*. (1. 10. 1989)

stadia chození do práce, starostí o rodinný rozpočet, auto a zahrádku do „iracionální“ euforické fáze nacionální extáze plné demonstrací, pušek a národních písní na rtech.

Představu války coby formy drogy, často dokonce přímo drogové závislosti, si oblíbil i západní tisk. A spojení „drogové opojení“ miluje také státní propaganda některých (post)komunistických mocností coby vysvětlení jí tak neoblíbených masových protestů. Je třeba zastavit to masové šílenství, ten pouliční *teatrální luan*, proklamovalo v médiích čínské stranické vedení během vlny karnevaloidních demonstrací studentů, jež se komunistickou Čínou (před masakrem na náměstí Tiananmen roku 1989) šířila jako nakažlivý virus. A *luan* je zde „slovo, jež v jednom ze svých významů znamená hýření a opilost“, zdůrazňuje Richard Schechner (1993, 63), k jehož opojení masovým pouličním dramatem se ještě vrátíme.

Masové „protesty opozice“ při vypuknutí kyrgyzské demokratické tulipánové revoluce v roce 2005 „jsou akcemi silně zdrogovaného davu“, tvrdí zlostně do médií náčelník generálního štábu ruské armády generál Jurij Balujevský, jehož kremelským pánům se toto nové svobodomyšlné opojení pranic nelíbí.⁵⁸ (A ruský politický pozorovatel Gleb Pavlovský pak nazve celou tulipánovou revoluci „konopnou revolucí“ a tvrdí, že za jejím náhlým vzplanutím prý určitě stojí lobby tamních pašeráků drog...)⁵⁹

V tomto posledním případě extáze davů během kyrgyzské tulipánové revoluce ovšem už nejde o pouhou metaforu. Tady máme věřit nikoli tomu, že revoluční davy *se chovají jako* na drogách, ale tomu, že skutečně *jsou* na drogách. Že ono náhlé vzednutí spontaneity a odhodlání svrhnout konečně autoritářský režim postkomunistického prezidenta Akajeva nelze vysvětlit jinak než skutečným drogovým opojením, protože takto se přece v ulicích *normální* spořádaní občané nechovají.

„Můžou za to drogy...“

Drogová extáze jako lidový explanační mýtus válečné extáze

Jak už bylo řečeno, nejde tedy vždy jen o metaforu, navíc namířenou do vlastních - národních řad a vysvětlující opojení nás samotných. Často lidé přímo věří či mají věřit, že za tu obrovskou proměnu v nepřátelské vraždící a masakrující monstrum, kterou projde příslušník sice „nepřátelského etnika“, nicméně jinak vlastně „normální“, „slušný“ člověk (někdo skoro jako my sami) může přímo extáze, která je důsledkem požití tvrdých drog.

Bylo to smutné pozvání na večeři - tehdy čerstvě po válce v západním Kosovu. V rohu na gauči sedí bleďá mladička paní domu a mlčí; vedle ní její mladičkový manžel a - mlčí.

„Nedivte se, Srbové jim zabili jejich první dítě. Mělo sotva měsíc,“ říká mužův otec, místní albánský učitel.

„To dělají ty jejich jednotky: berou kokain a pak dělají různé věci. Tohle vám přece normální člověk neudělá,“ říká zničenonc tatínek děťátka a nikdo se s ním raději nepouští do pře.

V jeho hlase jako by zaznívala otázka *proč?*, ale zároveň i naděje, že to přece všechno musí být ještě nějak jinak. Že pokud toto může udělat *normální* člověk, tak pak už stojí na špatných základech celý svět.

To, že by se v srbských jednotkách, které v těchto místech působily, braly drogy, to samozřejmě na vlastní oči nikdo z nich neviděl. A ani o tom přímo, kromě několika fám, nikdo nic konkrétního neslyšel. Informovanost o drogách se tady mezi lidmi omezuje

tak leda na detektivky v televizi. „Povídalo se, že snad albánské UČK zatkl někde tady blízko nějakého Srba s rozpíchanýma rukama.“

„Protože tohle přece normální člověk udělat nemůže...“

„Co je to za lidi, co dělají ta válečná zvěrstva, co jsou schopní znásilnit jedenáctiletou holku? Můžou potom klidně spát?! Copak jsou to stvůry?!“ pokládá tutěž otázku po pohnutkách a motivacích příslušníků srbských paramilitárních jednotek jiný kosovský Albáнец jménem Kamer, jenž byl po celá ta léta konfliktu na práci v Německu a válku zná tedy jen zprostředkovaně z vyprávění. A rovnou si také sám hned odpoví: „Dali jim drogu nebo se napili a pak šli a zabíjeli!“

Srbové, co tu v Kosovu byli bojovat, „užívali drogu. Heroin. A pak masakrovali Albánce... Podřezávají lidi, podřezávají děti. Když si vzal injekci, byl nadrogovaný - nevěděl, co dělá. Zabil dítě, ženu, všechny muže. Zapálil dům...“, říká mi stařík, jemuž jako tisícům dalších v Kosovu, zabili příbuzné, vypálili dům a on teď žije s těmi dvěma, co mu ještě zůstali, v malé boudičce stlučené z prken.

„Viděli jsme, jak Miloševićovým vojákům dávali drogy. Nejprv jim dají, aby si vypili, a potom ať si dělají, *co se jim zachce*. Bylo totiž hodně srbských kluků, co nechtěli do války. Dezertovali. Tady po městě pak honili zběhy. Proto jim dávali drogy. Ve škole, kde nocovali, se po nich našly stříkačky, injekce atd. Jaká droga to byla, to nevím. Byli takoví, co nechtěli bojovat - a byli takoví, co chtěli...“, říká pětáctiletá kosmopolitní albánská muzikantka z města Peje.

„Svědomitý člověk nemůže vzít nůž a zařezat nevinného člověka. Ale... když jsou nafetovaní! Nalezli jsme po srbských vojácích spoustu drog: kokain, heroin, morfin... Morfin - to je ta nejnebezpečnější droga! Nacházeli jsme po nich balíčky i jehly. Dá si injekci a ztratí orientaci. Po Srbech byly nalezeny také takové *speciální cigarety vyrobené už přímo s heroinem* pro srbské vojáky. Když si vezme drogu, klidně zabije člověka vyznávajícího odlišnou víru, s nímž předtím žil bok po boku. Dá si *to*, běží a podřezává!“ říkají mi pro změnu v bosenských horách bývalí muslimští bojovníci.

Ne ani tak nacionalismus, ne ideologie, ne propaganda, ne válečný marasmus ani touha po osobním zisku, ale pořádná dávka tvrdé drogy před útokem tedy prý může za všechno to válečné zabíjení. Za vznik válčícího aktéra-monstra, jeho podivně extatického fungování i pohnutek.

Ani ve válkách tak občanského charakteru, jako jsou ty naše, kde se obě strany konfliktu k sobě dostanou tak blízko a navíc si (nejen jazykově) dobře rozumí - nepřátelské vojáky totiž obvykle, až na případné krátké a velmi vypjaté situace přímého útoku či agrese, většinou nevidíte jinak než jako vzdálené tečky na obzoru. Natož abyste poznali, „co berou“. (Vždyť ani při každodenním osobním styku není právě lehké poznat, kdo v čem „jede“ a kdo si co právě vzal - a už vůbec ne, co dělá „pod vlivem drog“ a co „z vlastní vůle“.) Kromě toho lidé, kteří tyto historky šíří, nemají s narkomany, natož s tvrdými drogami, obvykle žádnou zkušenost a ani znalosti o nich. Navíc ti na frontě (a občas nejen vojáci, ale dokonce i novináři) mají občas z toho stresu, vzrušení i únavy v oku divný lesk a nechovají se zrovna *normálně*. A ti, kteří žijí dlouhodobě v rytmu válečné vřavy delší dobu, vypadají taky tak nějak divně a ztrhaně. Ale důkazy se vždycky najdou: nacházíme po nich báje „balíčky a jehly“...

„Tam byly všude jehly a stříkačky, všude okolo jejich zákopů! Tady válčili jenom narkomani. Slušný spořádaný člověk přece nepůjde do války!“ říká můj abchazský

respondent - „slušný člověk“ - o motivaci všech těch gruzínských dobrovolníků, kteří přišli do Abcházie bránit územní celistvost Gruzie. A také mnozí další se předhánějí, kde všude se na jejich pozicích po nich co našlo, či spíše: co o tom slyšeli povídat. A tam, kde se ani těchto důkazů nedostává, pracuje dál fantazie:

„Všichni ti gruzínští bojovníci, to jsou samí narkomani. Zákopy po nich bývají plné obalů od čokolád.“

„Cože? Proč od čokolád?“ ptám se trochu zmateně.

„Protože narkomani mají rádi sladký! To je jasné, to ví přece každý!“ říká starší abchazská venkovanka, co zná drogy a narkomany (zatím) jen z filmů v televizi.

Ve válečném sborníku-kronice s názvem *Abchazská tragédie*, který vyšel hned na konci války, se pak objevuje dobová válečná karikatura takového gruzínského dobrovolníka tak, jak ho Abcházcí chtějí vidět: jako feťáka s podivným leskem v oku; s puškou v jedné a s injekcí v druhé ruce, s balíkem morfia po boku.⁶⁰ Gruzínská vojska sem „schválně drogy převážela, aby zkazila naši abchazskou mládež“, říká slavný abchazský písmák a strážce lidových tradic z horské vesnice a všichni pokyvují hlavou.

Teď už tedy chápeme, proč to dělají, proč se do Abcházie všichni ti neplacení a do nejrůznějších uniforem oblečení gruzínští dobrovolníci vůbec hrnou, pokouší se mýtus drogové bojové extáze objasnit něco jen těžko pochopitelného. Teď už víme, co je za tím, co tyto muže pohání. „Ten jejich slavný čečenský prezident, ten Dudajev, byl prý obklopený samými narkomany!“ říkají podobné zkazky v nedalekém Čečensku. „Když se tam bojovalo, člověk nemohl projít kolem prezidentského paláce, protože z oken vyhazovali celé kýble jehel a stříkaček. Bylo jich tolik, že toho pak byly plné chodníky. Bojovali a kaifovali - sjížděli se,“ snaží se „očítá svědkyně“ (tentokrát ruská důchodkyně z Grozného) v ruské televizi vysvětlit neskutečně tvrdošíjnou obranu prezidentského paláce. Není to lehké pochopit: z paláce obklíčeného ruskou armádou jsou již jen trosky, které se při každé další ráně z těžké artilerie zachvějí v základech, ale Čečenci - těch pár desítek bláznů - den za dnem dál vzdorují mnohonásobné přesile.

Výraz, který použije - *kai-fovát* - se v místním slangu

Tak a teď už víme, co žene tu extatickou spontaneitu hord gruzínských dobrovolníků, co vtrhli k nám do Abcházie, mnou si ruce místní! Žádní obránci územní celistvosti Gruzie, žádní hrdinové, jsou to samí narkomani s leskem v oku! Slušný člověk přece sám dobrovolně nepůjde válčit a zabíjet! (Đ in: Šarija a kol. 1993)⁶¹

„Byli opilí, zdrogovaní, kdoví?“ Když útočili, zpívali prý nacionalistické písně, hráli na hudební nástroje, užívali si to... tak vypráví muslimský hrdina o akcích srbských jednotek v Bosně známému novináři a autorovi válečných komiksů Joe Saccovi.⁶⁴

zdaleka nepojí jen s drogami, ale znamená i užívat si života, slavit: být v *extázi*. Nikoli symbolický význam prezidentského paláce coby sídla populární hlavy státu, ani jeho festovní a těžké artilerii odolná železobetonová konstrukce či strategická poloha budovy a už vůbec ne pak osobní nasazení obránců, ale opět drogy jsou údajně pravým důvodem všeho onoho lidského vzepětí...

Nicméně také o ruských vojácích, kteří se vrátí z první války v Čečensku, se na Kavkaze bude tradovat vlastně totéž: „jsou to prý samí narkomani nebo alkoholici“ a „v jejich zákopech, třeba po jejich slavném masakru v čečenské vesnici Samašky, byly prý poházené samé stříkačky“.

Podobně pár let poté, kdy je již čečenská rezistence brutálně potlačena, odříznuta od lidových sympatií i podpory a zůstávají jen poslední zbytky válečných štvanců, pro něž „již není cesta zpět“, se o jen těžko pochopitelném jednání čečenských teroristů, kteří obsadí školu i s dětmi jako rukojmími v severoosetském Baeslanu, bude psát i povídat: „Prý byli pod vlivem drog, protože jinak se dá jen těžko vysvětlit ta strašlivá krutost vůči dětem (...), které nepouštěli ani na záchod, takže ke konci už pily vlastní moč.“⁶² A samotný nikdy řádně nevyšetřený moment, v němž je náraz přerušeno vyjednávání a je spuštěn brutální útok, při němž ruská armáda zmasakruje zároveň s teroristy i stovky dětí, které jsou v budově s nimi, je pak vysvětlován tím, že zaútočili sami teroristé. Tedy ne armáda, ale údajně teroristé samotní nepochopitelně zaútočili, když jim prý „došly drogy“ a začali mít absták. Protože „v momentě abstinčního příznaku lidé úplně ztratí jakýkoli pud sebezáchovy“.⁶³

Je to přece jinak tak těžko pochopitelné! „Zničili dobrovolně své mladé životy, aby nás zasáhli. To je přece zarážející. (...) Nikdy jsme vlastně nenašli dostačující odpověď“, zní mi v hlavě slova místopředsedy americké vyšetřovací komise útoků z jedenáctého září citovaná na začátku úvodní kapitoly... Představa drogového rauše coby hybatele událostí zde nabízí snadné vysvětlení bouřlivé doby, o níž budeme dále mluvit a již si budeme o pár stran dále definovat jako *čas (před)válečné extáze*. A jejich radikálních akterů, o nichž budeme mluvit jako o *extatických aktérech*, zvláště. Nabízí vysvětlení jejich, pro nás tak těžko pochopitelného, euforického nasazení i odvahy a zároveň ukazuje, co

jsou prý takovíto lidé - ty ubohé zfetované trosky - vlastně zač. Představa (drogového) opojení tak nabízí populisticky snadné vysvětlení nepochopitelného a zároveň kýženou dehumanizaci nepřítele: to vše hezky v jednom balení, jedním vrzem.

Válečná extáze zpěvu, tance, alkoholu...

„Bylo to jako droga“, „zabíjeli, dělali to všechno, pod vlivem drog“... To, že v takových tvrzeních jde často spíše o účelový obraz extáze, než důkaz skutečného užívání drog, se hezky vyjevuje kupříkladu v tom, jak snadno je explanační moment drogové či alkoholové extáze doplňován nebo nahrazován extází jinou - třeba extází zpěvu patriotických písní či tance:

„Když Srbové útočili, zpívali černohorské písně, četnické písně. Spousta hlasů. Byli opilí, zdrogovaní, kdo ví? Zpívali, když útočili. (...) Užívali si to. Měli všechno. Moc. Tanky,“ cituje ve svém slavném „dokumentárním komiksu“ z válečné Bosny svého muslimského hrdinu Joe Sacco.⁶⁵ Podobně extaticky prý ruští *kontraktníci*, žoldněři v dobytém Grozném, „rozkládali na své tanky koberce uloupené v čečenských domech, aby na nich za hlasitého kvílení nakradených stereí bláznivě křepčili v divokém tanci“, pohoršují se místní stařenky. A mladý spisovatel Saša Stanišić ve vzpomínkách na své bosenské dětství píše, že mívával pocit, že ti, kdo u nich v činžáku dobytém Srby tančí a zpívají, nejsou jednotliví vojáci, ani celý oddíl, ale rovnou celá armáda, „která běsní radostí“, jako nějaká jediná divoká bytost: „Armáda zpívá, nikdo ji nezaráží.“⁶⁶ A ruské televizní propagandě pak místo tvrzení o „silně zdrogovaných davech“ či rebelech-narkomanech

„Hej, ty s tím foťákem - napij se s námi hezky po junácku!“ Přes všechna velká vyprávění o záhadných válečných drogách, co mění vnímání v boji a ženou člověka do bitev, zůstává hlavní drogou postkomunistických válek víno a domácí pálenky. (chorvatská fronta u Zadaru 1992, foto autor)

stačí jen chytře a dynamicky prokládat divoké filmové záběry Čečenců na bojišti záběry čečenského extatického súfijského obřadu *hlasitý zikr*,⁶⁷ dramaturgicky prezentovaného jako nějaký válečný rituál divochů z hor. Zkrátka takový „Tanec kalašnikovů“, jak nazývá Robert Carver,⁶⁸ ve svém cestopisu o Albánii kapitolu o tom, jak snadno prý tady dole na jihu vzplane násilí.

Muzika hraje, je cítit kouř a pachut' Čolovićova bujarého „střílení od zdraví“. Při extatickém zpěvu a tanci jako by se v nás údajně probouzela jakási původní bestiální podstata, která by raději měla zůstat skryta.

Drogy v postkomunistických válkách: mezi mýtem a skutečností

Je jasné, že někteří z námi popisovaných dobrovolníků nejsou žádná neviňátka a že někteří z nich objektivně mají za sebou kriminální, ba přímo drogovou minulost.⁶⁹ Ví se dokonce také o tom, že mnozí váleční baroni nebo jejich sponzoři jsou známí kariérou drogových překupníků. Vím o situacích, v nichž některým raněným bojovníkům v Abcházii, kteří měli strach z traumatu a bolesti, jejich polní „zdravotníci“ slibovali rychlý přesun do bezstarostného rauše morfia. Slýchával jsem, že se jeho injekce ze zdravotnických brašen občas záhadně ztrácí. A večer u vojenských ohniček jsem párkrát cítil štiplavou vůni marihuany. A pamatuji si za ta léta také na dva případy chlápků s flintou, kteří se chovali opravdu divně... Přesto přese všechno: naše bojůvky, milice a domobrany na počátku devadesátých let nejsou vojsky wehrmachtu či spojeneckých armád (zvláště letectva) za druhé světové války, ani Američané ve Vietnamu, fasující proti únavě i strachu amfetaminy, ani současní povstalci a džihádisté války v Sýrii, kde se tento trend vrací. Nejsou ani západoafrickými gerilami devadesátých let, kde, jak píše ve svých memoárech například bývalý dětský voják ze Sierry Leone Ishmael Beah,⁷⁰ na stole neustále ležel kokain, *brown brown* (kokain smíšený se střelným prachem) nebo „nějaké bílé kapsle“, jejichž kombinace prý dětským vojákům „dodávala spoustu energie a probouzela v nich bojovnost“, takže „myšlenka na smrt mu vůbec nepřišla na mysl a zabíjení se stalo stejně snadným jako pití vody“.

Je to spíše image drog než drogy samotné, co hraje tak nečekanou roli v námi studovaných etnických konfliktech... Celou věc nahlédneme lépe, když si uvědomíme, že image drog má zde v (post)komunistické Evropě poněkud specifický ideologicko-historický podtext, který ji obestírá závojem tajemství. Komunistická celní represe, nízký směnný kurz a také společenská pruderie zahraničním drogám nikdy moc nepřejí. (Ty právě drogové časy ostatně přijdou spíše až s rozvratem během devadesátých let.) O drogách se v režimem plně kontrolovaném tisku psát nesmí. A pokud se drogová tematika objeví například v západních filmech, je interpretována buď jako důkaz hloubky úpadku kapitalistického řádu, nedávajícího mladé generaci jiné vyhlídky do budoucna než se utápět v drogovém rauši. Nebo jsou naopak narkotika mezi lidmi často chápána jako důkaz dekadentní zkaženosti západní rozmazlené mládeže žijící v nadbytku, kterou jen pálí dobré bydlo. Drogy jsou tak na jednu stranu neznámé a na druhou stranu opředené pověstí dekadentního, ďábelsky záhadného zakázaného ovoce, a je tudíž snadné do nich projektovat prakticky cokoli.

Hlavními drogami těchto konfliktů tedy zůstávají víno, laciná vodka a domácí samohonky ze švestek a hroznů, spíše než záhadné drogy, které mění podstatu člověka a jeho jednání, či dokonce prý „probouzejí agresivitu a chuť válčit“. Každý zde (včetně

muslimů) zná alkohol;⁷¹ pozná, co dělá s lidskou myslí i jak proměňuje podstatu člověka. A všichni nejasně tuší, že s ostatními drogami to bude asi tak nějak podobné.

Ale ti, kdo se opíjejí za války, měli obvykle potíže s pitím už před ní. Kromě toho na každého pijáka připadají dobré dvě desítky „slušných“ lidí - včetně obrýlených inženýrů, učitelů, knihovníků, studentů, účetních z kolchozu nebo dělníků ze slévárny - kteří i teď s puškou v ruce, zůstávají raději většinou docela střízliví, a změny v jejich jednání tedy musíme vykládat asi trochu jinak.

Alkohol a drogy jsou v našich vyprávěních o válečné extázi spíše metafora a explanační mýtus všeho válečného dění. To však neznamená, že bychom obraz té extatické proměny, kterou v nás údajně vyvolávají, neměli brát vážně.

(Před)válečná extáze jako specifický modus vivendi

Hledání smyslu drogové metafor

Jak jsem již řekl, nejde mi o to psát zde o drogách a alkoholu. Ani o jejich zvláštní image faktoru, který za všechno to válečné násilí může. Zajímá mě spíše, jakou zkušenost, jaký druh zážitku se vlastně na ně snažíme svést.

Co naše postkomunistické aktéry „natáhne na klíček“ a žene je do nacionalistických demonstrací, co to jako káču roztáčí extázi předválečných davových emocí? A jaká síla to nakonec „vrhá naše chlapce na frontu“, ptali jsme se hned v úvodu této knihy. Zatím jsme se dozvěděli, že si nad tím lámou hlavu i teoretici válek a nabízejí paletu nejrozličnějších, často dosti protichůdných, vysvětlení.

Žádné z nich však nezdůrazňuje to, co nám nabízí lidový model extáze těchto konfliktů - to, co nám stále dokola opakují jejich pasivní i aktivní účastníci. Ti, jak jsme viděli, jako by se zdráhali věřit, že by celá ta proměna, kterou prodělá obyčejný člověk - od normálně žijícího občana přes demonstranta v předválečných davech na náměstích až po bojovníka v etnických konfliktech, který se dokonce může změnit ve válečné monstrum masakrující školní děti - byla jen tak. Lidé si při jejím vysvětlování vypomáhají metaforou drogového či alkoholového opojení. Nebo tuto proměnu prostřednictvím takového opojení dokonce přímo interpretují a svádí vše na obětního beránka, tedy drogovou extázi. Snaží se ukázat, že za tím vším, co drží tuto „zdravému rozumu“ jen těžko pochopitelnou válečnou mašinerii neplacených - a často dokonce i jen málo organizovaných - dobrovolníků v pohybu, je spíše válečné či revoluční „opojení“ než střízlivý a racionální kalkul normálně uvažujících bytostí a otců od rodin.

Jaké tedy vlastně pro nás plyne ze všech těch metafor a mýtů o roli drog ve válce poučení? Zkusme vzít ten hlas lidových narativů, ten hlas zezdola, vážně a odpovědět si třeba na následující otázku: V čem spočívá podobnost předválečné či revoluční extáze a extáze drogové? Co mají lidé, kteří to zažili, na mysli když mluví třeba o působení frenetického prezidenta Gamsachurdii, coby „člověka, co dovedl dát do žíly injekci nacionalismu snad každému“?

Lidová představa o drogové či alkoholové extázi má s revoluční či (před)válečnou extází společné následující momenty:⁷²

- U obou se něco zásadního děje s vnímáním světa i prožíváním vlastní tělesnosti. A v důsledku toho pak také s mírou „reálnosti“ toho, co je možné, a také s žebříčkem

hodnot. (Opravdu nechápu, jak jsem se mohl takto včera chovat! Byl jsem to opravdu já?) Panuje představa, že člověk může vidět věci (a přízraky), které nikdy předtím neviděl, a naopak přestat vidět věci, kterých si kdysi cenil a pokládal je za tak důležité.

- S opojením a pocitem určité ztráty tělesnosti jako by byl spojen někdy takřka až pocit, že je člověk jaksí více či nějak jinak, plněji, součástí světa, než obvykle: pocit rozplynutí se ve světě či vesmíru a spojení s ním, hraničící až s pocity přesahu – transcendence. (Tady ve varu extáze demonstrujících davů na náměstí se osamocení jedinci stali davem, národem, který se „před zraky celého světa probudil a promluvil“, budou plni nadšení psát novináři i skandovat davy v kapitole „Národ vyšel do ulic“.)
- Na druhou stranu věří se také, že drogová stejně jako politická masová extáze je schopna probouzet jistou temnou barbarskou, do té doby skrytou, stránku vědomí, ať již charakteristickou pro skrytou podstatu opojeného člověka, či pro univerzální živočišnou podstatu člověka-zvířete.
- Masové, stejně tak jako drogové opojení odejde stejně rychle, jak přišlo...
- ... aby bylo následováno bolestivým probuzením, střízlivěním a kocovinou, které po každé extázi logicky následují.
- Kromě tohoto střízlivění může extatická zkušenost člověka či společnosti způsobit trvalé důsledky ve formě zdravotních problémů, závislosti, kolapsu atd.

Extáze, coby ztráta jasného vědomí, tak nakonec získává spíše negativní morální konotaci. A je tedy spatřována obvykle spíše na straně nepřátel. (To vojáci protistrany jednali jako v pomnutí smyslů, to oni byli v extázi, oni brali drogy.) Popřípadě i u nás samotných, které kdosi opil rohlíkem politického opojení, a teď z toho v bolestném ponaučení střízlivíme. (A onou vzniklou skulinou bolestivého střízlivění se pak okamžitě vkrádá podezření z manipulace a teorie spiknutí. Vina není na naší straně – to Gamsachurdia, to Milošević, to Hitler nám dal nitrožilní injekci davového opojení, to on nás zmanipuloval. My slušní, normální *střízlivě* uvažující lidé přece za nic nemůžeme...)

Všechny ty drogové metafory a interpretační mýty říkají následující: i normální člověk, ať již ve varu předválečných demonstrací, poté v radikální revoluční akci, ve válce, či dokonce jako aktér masového zabíjení, jedná a cítí se poněkud jinak, než se cítil předtím a než se bude cítit poté. Jedná – ať už přímou příčinu této „intoxikace“ vidíme kdekoli a vysvětlíme ji jakkoli – v určitém stavu změněného rozpoložení a vědomí: v extázi, v opojení. Aktéři masových předválečných akcí vědí, co *to* na náměstí umělo udělat s lidmi v davu. Ti, kteří se pak spontánně vrhali do dalších organizačních i ozbrojených akcí, si snad ještě vzpomenu na to extatické vzrušení. Ti, co se stali svědky či oběťmi válečného násilí, podobné pocity umožňují alespoň nějak interpretovat nevysvětlitelně ne-lidské počínání pachatelů. A všichni pak tento stav svorně přirovnávají k působení alkoholu, který znají, nebo ještě lépe k drogám, od nichž (díky jejich zdejší relativní neznámosti a tajuplnosti) očekávají větší „hloubku“ účinku, a tedy i snadnější vysvětlení oné proměny lidského chování.

Ať již jsou změny způsobeny čímkoli, je jasné, že takto „opojený“ člověk upřednostňuje jiné zážitky, sentimenty a hodnoty, jinak vnímá svou tělesnost, její limity, jakož i limity možností okolního světa, a jinak také svou únavu. A panuje představa, že za těchto okolností padají bariéry všeho druhu.

Z čistě fyziologického hlediska je závěrem nutno dodat, že drogová metafora zde není tak úplně mimo mísu. Třeba opiáty (např. morfin, heroin) či např. kanabinoidy jsou

vlastně jen analogy tzv. endogenních opioidů (endorfiny, enkefaliny, dynorfiny, endomorfiny) či endogenních kanabinoidů⁷³ - tedy látek, které si lidské tělo při své mobilizaci a zátěži právě v takových krizových situacích, jaké zde zkoumáme, samo vyrábí. Využívají tytéž neuroreceptory a biochemické dráhy v našem těle a analogicky mění - i když samozřejmě ve svých důsledcích poněkud odlišně - naše vědomí.

Lidová metafora (před)válečné extáze coby „opojení“ a „drogové extáze“ nám nabízí možnost uvědomit si hloubku těchto fyziologicko-psychologických proměn, které s naším vnímáním i chováním, byť na malou chvíli, dovede provést mobilizace vzrušení a nebezpečí masové či ozbrojené akce. Nás, sociální vědce studující konflikty, nabádá, abychom nepodceňovali sociální roli těchto změn a tím i její politický význam.

Přičemž, jak uvidíme dále, důležité zde budou zdaleka nejen velké emoce „opojení“ a extáze samotné, ale také to, jak umocňují a naopak samy jsou umocňovány dalšími neobvyklými silnými pocity a emocemi, které v čase (před)válečné mobilizace aktéři zažívají. Pocitem, že změna doslova „visí ve vzduchu“ a že to už už musí „vybuchnout“; pocitem jednoty a identifikace jedince s davem; zážitkem přechodového rituálního dramatu, které se zde odehrává; pocitem krásy a estetiky, která je zde realizována; pocitem, že je nutné „být u toho“, když se to vše odehrává, a jak uvidíme nakonec - někdy i pocity určité transcendence. Když budeme tedy o účastníkovi studovaných konfliktů mluvit jako o *extatickém aktérovi*, ještě to nutně neznamena, že by byl jaksi v permanentní extázi. Spíše jde o to, že právě souhra prožívání těchto velkých pocitů, ale často třeba i jen pouhá vzpomínka na ně, bude častým faktorem při jeho motivaci i rozhodnutích.

Extatický aktér-aktivista a čas extáze

Pokus o definice

Pokusíme se zde o určitou rehabilitaci staré lidové metafory revoluční či (před)válečné masové extáze a s ní spojeného opojení. Pokusíme se jejím prostřednictvím vrátit našim chlapcům údajně „katapultovaným kýmsi na frontu“ smysl pro vlastní prožitek a motivace. Pro nás to znamená, ne že slevíme z odpovědnosti „opojených“ za to, co provolávali ve srocení davů na náměstích, či dokonce za hrůzy, které prováděli tam ve válce, ale naopak že připustíme, že se v extázi na náměstích, ozbrojených pochodech městy a taktéž na bojišti s člověkem a jeho předpokládanou každodenní racionalitou cosi děje. Připustíme, že v tomto *času (před)válečné extáze* se může řada základních životních hodnot, pocitů, a tedy i motivací jevit aktérům najednou jinak. A proto také může takový *extatický aktér* vnímat (řečeno jazykem pragmatických teoretiků výše) některé národní *křivdy* daleko palčivěji a na smělá volání po jejich nápravě reagovat s daleko větším nasazením a sebeobětováním. Vezmeme také v potaz, že se mnohé jeho osobní touhy po *zisku* a výhodách mohou na chvíli upozadit či mu teď, „když se dějí ty velké věci“, připadat nezajímavé, nízké, a z vlastního pozorování vím, že někdy i směšné.

Nastává extatický čas, kdy v očích studentů bledne zájem o školu, hobby a diskotéky, tátové od rodin se přestávají zajímat o každodenní věci, jako je práce a kariéra nebo to, jaké kachličky se nalepí do kuchyně a jaké do koupelny, protože nadchází doba „velkých dějinných událostí“, u nichž prý „musí prostě být“. Protože jak uvidíme dále „svět, historie se na nás dívá“ a „my v té historické zkoušce musíme obstát“. Budou se dít věci, o nichž se prý jednou „bude psát v učebnicích“. A proto nyní nastupují hodnoty a zájmy jiné. Z břichatých strýců se tak (být samozřejmě třeba jen na ten kratičký historický čas

„výbuchu“) mohou najednou vylíhnout extatictí patrioti, z šedivých komunistických aparátčků se stanou revolucionáři za svobodu národa a z chtivých mafiánů hrdinové ochotní (pro tuto chvíli) prý padnout za vlast. Ale také - a teď přicházíme k té smutnější stránce věci - „slušní“, „normální“ chlapi ze slévárny, inženýři i národní básníci se proměňují v bezskrupulózní válečné pragmatiky a oportunisty; nebo také v masakrující monstra, která (někdy i s velkou slávou) porušují, schválně poplivávají, či dokonce rituálně zneuctívají mnohé dobré mravy, zásady i ta největší lidská tabu.

Vypadá to - a mnozí pozorovatelé to tak i komentují - jako by jejich jednání ztratilo racionalitu a na čas se „propadlo do chaosu revolučních/nacionálních vášní“, jak se občas píše v zahraničních komentářích. Ale jedná se spíše o jakousi jinou racionalitu, *racionalitu emocí* a jiný, nový režim věcí, což se také budeme snažit na dalších stranách ukázat.

Toto vše se ovšem netýká zdaleka jen jednotlivců. Člověk je bytost vrcholně společenská a velmi citlivě reaguje nejen na prožitky své, ale i na prožitky těch druhých. Ať už jejich emoce vidí kolem sebe na dosah ruky, slyší o nich různé drásající svědectví i fámy či je vidí třeba v televizi. I když opomineme všechny ty záležitosti naléhavosti spojené s vyšším (národním) smyslem a magnetickou krásou všeho toho masového vzepětí, o nichž budu mluvit také dále, působí na něj minimálně to, čemu etologie a taktéž sociologie davů říkají *přenos vyladění*. (Jeden divák rozesměje celé divadlo; pár jich začne zívát a zívá celý sál; ale šíří se také negativní emoce, jako jsou pocit ohrožení, paranoia nebo hysterie.) Ve vzniklé lavinové reakci, již se někdy s určitým stupněm nepochopení říká „davová psychóza“, jsou mnozí předváleční aktivisté strženi příkladem svých kolegů a naopak strhávají svým osobním příkladem (i skrze média) další a další.

Jak ukážu dále, náš extatický aktér je *aktér-aktivista*, jak jsme o něm mluvili hned na začátku této knihy v souvislosti se sametovými *barevnými revolucemi* v podkapitole „Nová technologie masové mobilizace“ o éře aktivistických revolucí i aktivistických válečných konfliktů, které v posledních dekáдах zažíváme. Tisíce, desetitisíce a v určitých historických momentech postkomunistického „výbuchu“, „probuzení“ a národního „ohrožení“ snad i statisíce takových aktérů se budou vrhat do politického dění živelně, entuziasticky a hlavně bez větších vyhlídek na přímou odměnu. Stovky a tisíce (krátkodobě snad i desetitisíce) takových aktérů odejdou na určitou dobu sloužit tomuto novému „vyššímu“ smyslu své existence na každodenní bázi. Z těchto aktivistů (často zcela či jen málo placených) se tak stanou dobrovolníci různých občansko-politických struktur či později dokonce vojáci narychlo zformovaných paramilitárních armád. Jiní naopak - a ti mohou být ze začátku klidně i „spící“, pasivní většinou - se do kotle vášní strhnout zpočátku (záměrně) nedají, případně zůstávají vlažní či neteční. Ale podstatou nacionalismu přece je, že si klade za cíl mluvit za všechny, za „celý národ“. Že nikoho ze hry nevynechá. A nakonec rozdává nové etnicko-národní karty všem zúčastněným, a to na obou soupeřících stranách, což znamená, že nakonec budou chtít nechtě „probuzení“ a další eskalaci konfliktu vtažení do hry všichni.

Do víru extáze se tak propadají nejen jedinci, nejen široké aktivistické, později válečnické, komunity, ale nakonec vlastně i celé postkomunistické země a oblasti. Jak ukážeme dále, v námi studovaných východoevropských regionech k tomuto dochází ve stejných podmínkách, klimatu a paralelně - ve stejném čase. Proto je na místě mluvit přímo o *času extáze*.

Jak ovšem podotýká revolucionář z už zmiňovaného Makavejevova filmu, jednou roztočená káča davové extáze se nemůže točit věčně. „Kde je sakra všečen ten entuziasmus, kde jsou ty národní *hodnoty*, kam to všechno zmizelo?!“ bude si stěžovat rozladěný

vůdce davů. Jak rychle *to* rychle přišlo, tak rychle *to* také odešlo. Minimálně z tohoto hlediska je metafora drogového opojení namístě: pokud je extáze prožitkem našich těl, nemůže trvat věčně.

Chci tedy ukázat, že *čas extáze* netrvá věčně a je jen krátkým liminálním stadiem, časem historického „výbuchu“, kdy jak říkají lidové metaforicky dále, tlak, který se v „hrnci společenského napětí“ po léta kumuloval, najednou přeteče a „vybuchne“. Je to doba, kdy, řečeno opět slovy politických metafor, se něco „probouzí“, něco starého zaniká a něco nového se „láhne“.

Uvidíme, jak se *to* bude „vařit“, jak davy vyrazí do ulic, národ vstane jako jeden muž. Jak se budou spontánně formovat první postkomunistické předvolební kampaně, dobrovolná politická i patriotická sdružení a později i celé ad hoc vzniklé paramilitární armády, jež vyrazí do prvních a zatím ještě chaotických přestřelek.

Chci ukázat, že takový *čas extáze*, předcházející nejen našim postkomunistickým válkám (ale i mnohým revolucím a revolučním procesům obecně), ještě zdaleka neznamená totální chaos a rozvrat. Byť se jedná o proces značně turbulentní a extatický, v němž lidé, davy i celé národy prý jednají skoro jako v jakémsi „drogovém opojení“. Není nějakým „propuknutím zdravé vitální síly“, jak se tomu směje Ivan Čolović na počátku této kapitoly, natož jakýmsi freudiánským kolektivním „orgasmem“. Není ani pouze van de Portovým „karnevalem pošetilosti/bezdůvodnosti a nerozumu“, ačkoli karneval, politické divadlo - zkrátka performativita - zde mají a budou mít své nezapustitelné místo. A ačkoli se do ní naši chlapi s puškami budou vrhat v rozpoložení značně euforickém, hlavním hnacím motorem jejich nedočkavosti nebude (zdaleka nemusí být), jak navrhuje již citovaný Tiškov, jen „válčení pro válčení (a)nebo svůdné kouzlo nebezpečí“, nebo dokonce, jak navrhuje Bourkeová, přímo nedočkavost zabíjet. Uvidíme, že všechen ten entuziasmus, živelnost a opojná extáze, byť v našem příběhu etnických konfliktů vede do pekel, zde mají svou roli a vytváří nějaký sociologicky popsatelný funkční smysl a řád. A hlavně uvidíme, jak dovede působit v těsné souhře s tím správným revolučním či nacionalistickým předválečným étosem a především celou tou jeho dechberoucí politickou estetikou a jejich dramatickou performancí v ulicích.

(foto autor)

Jak studovat revoluční a (před)válečnou mobilizaci

... o synergii emocí, estetiky a politického dramatu

Autorka známé knihy o komunismu a postkomunismu *Co byl socialismus a co přichází poté* (1996) Katherine Verderyová se v jiné své knize zamýšlí, jak lze vlastně studovat čas oné velké epochální *transformace* ve světle globálních změn té doby: „... vyžaduje to podle mého názoru bohatší a smysluplnější koncept toho, v čem spočívá podstata politiky jako takové. Můžeme tomu říkat více učarovaný, okouzlený pohled na politiku, takový, jenž klade zvláštní důraz na politickou symboliku, životní prožitky lidí a jejich pocity. Tak, jak jsem se o to snažila ve své knize. (...) Mým důvodem pro to je rozčarování z racionalistického, suchého chápání politiky aplikovaného obzvláště ve spojitosti s postsocialistickou transformací tolika politickými analytiky. Z mého pohledu charakterizuje postsocialistickou politiku něco víc než jen zakládání politických stran, organizace svobodných voleb, vznik nezávislých bank, přepisování historických knih nebo znovunastolení majetkových práv - jakkoli komplexní mohou tyto procesy být“ (Verderyová 1999, 126-127).

To je velká výzva a krásný projekt. A Verderyové se jej, jak uvidíme dále, v případě psaní o roli *redefinice času* v postkomunistické transformaci v závěrečné kapitole, skutečně daří naplnit. Konečně studovat politiku tak, abychom přemostili tu očividnou propast mezi „racionalistickým, suchým chápáním politiky“ a tím, jak lidé tyto změny skutečně cítí a prožívají! Abychom překlenuli propast mezi „suchými“ výroky politiků, mezi jejich politickými programy, abstraktními morálně-filozofickými traktáty, zněním ústavy a zákonů, čísla statistik na jedné straně, a mezi jejich žitým každodenním naplněným smyslem (či vyprázdněností) na straně druhé. A když na to přijde, řekneme občas i propast mezi suchým politickým komentářem a šťavnatým pohledem literatury, anekdot či bulváru.

Přemostění uvedené propasti vyžaduje, abychom vztyčili minimálně tři velké mosty:

Zprv je zde most mezi globálním děním, ale především globální myšlenkovou „atmosférou“ konce dvacátého století na jedné straně a příběhy „zmrtvýchvstání“ lokálních postmoderních nacionalismů na straně druhé. Tento most se klene do jisté míry nejen mezi globálním a lokálním, ale též mezi globálně se šířící „vysokou kulturou“ a elitními filozofickými postmoderními myšlenkovými koncepty, které změnily svět, a mezi každodenním uvažováním „obyčejných“ lidí. Dnes už dobře víme, že i ty nejvyšší stěžejní filozofické koncepty se rozlévají do globálního prostoru hodně zešíroka. Doléhají z pracoven učenců v metropolích až daleko do hlubin amazonských pralesů nebo právě do kavkazských hor, byť mnohdy zprostředkovaně a jaksí implicitně. Jsou zde také tiše - a opět spíše implicitně a mimoděk - akceptovány, odmítány, avšak také domestikovány a dezinterpretovány. Víme také to, že změna těchto konceptů v centru může vyvolat domino efekt, lavinu, či dokonce opravdové zemětřesení na periferii. Přelom dvacátého století byl, jak uvidíme, časem globální a globalizované nostalgie po lokální autenticitě a kořenech. *Globální* války, řekli bychom současnou terminologií, pokoušející se hledat lokální odpovědi, reakce a protitlaky na globální tlaky.

Zadruhé je zde most mezi myšlenkovými konstrukcemi, mýty a velkými příběhy v lidských hlavách, jež nacionalisté, kteří do našich postkomunistických válek vstupují, sdílí - na jedné straně a jejich skutečnými (radikálními) činy na straně druhé. Spojení mezi tím, když je člověk jen nadšeným fandou příběhů o svém věčném národu a jeho dnešním naléhavém ohrožení, a tím, že vezme pušku a jde za něj bojovat. Most mezi válkou na papíře či ve filmu a skutečnou bojovou akcí. Mezi těmito dvěma břehy prostě cosi realistického, uvěřitelného chybí - a my se tento prostor pokusíme zaplnit.

A nakonec, zatřetí, je zde zřejmě nejdůležitější most, tedy samotný most mezi válkou a mírem. Pokusím se pochopit onu propast mezi tím, kdy společnost jen „doutná“, ale nic se zatím neděje, a „výbuchem“ válečné vřavy; pokusím se popsat již zmíněný čas předválečné extáze, kdy to začíná „vřít“ a všechno se teprve „láhne“.

Předválečná mobilizace

Mosty mezi válkou a mírem, bojovníky a společností

„Neznámá síla muže, ženy štvála

k propasti, jež se otvírala.

(...)

Přes těla mrtvých a přes živých stony

tisíce jdou a miliony.

(...)

V tom davu byly mladé, svěží líce.

Začátečníci. Začátečnice.

(...)

k propasti, kterou kryly květy,

bzučící motiv z operety.

(...)

K apelu volal dav ten roztroušený,

hlas povinnosti neslyšený.“

VIKTOR DYK, *PROHRANÉ KAMPANĚ* (1914)⁷⁴

„Tohle se stalo těsně před válkou, v relativně šťastných časech,

kdy jsme byli v euforii z blížící se katastrofy...“

SARAJEVSKÝ SPISOVATEL ALEXANDAR HEMON⁷⁵

Tento text se nezabývá válkou jako takovou, ale spíše v tolika různých balkánských i kavkazských postkomunistických konfliktů tak překvapivě podobným momentem jejího vzniku. V centru naší pozornosti je již zmíněné „láhnutí“ konfliktu následované velkým „varem“ a „výbuchem“, tedy extatický čas vzniku války:

„Pamatuji si ty dny dostatečně jasně, abych byl schopen popsat ten hrdinský entuziasmus, který jsme cítili. (...) Poté co byl Džochar Dudajev zvolen prezidentem, se ta bouře přetrafovala v trvalou a obecnou náladu. Patriotické nadšení, občanský duch, revoluční euforie, láska k dobrodružství, obojí - egoismus i altruismus a další faktory se proplétaly v charakteru tehdejší doby i lidí (...). Ten proces nemohl být zastaven, ani kdyby čečenský národ přišla rozdrtit mnohamilionová armáda celého (ruského) impéria (...) Byla to logická etapa historického zákona národního obrození,“ vzpomíná po letech na tu atmosféru ve své knize *Čečna - bitva za svobodu* pozdější čečenský prezident Zelimchan Jandarbijev.⁷⁶

* * *

Nadšení, revoluční euforie, láska k dobrodružství a „bouře, kterou nezastaví ani mnohamilionová armáda“ – tak vidí atmosféru bouřlivé doby sám její prominentní aktér... V této knize se pokusíme brát takové pocity i metafory pro jejich pojmenování vážně. Pokusíme se ukázat, jak klíčovou roli hrají při formování motivací našich chlapců vrhajících se „do akce“.

Jandarbijev píše o čečenských událostech roku 1991. Válka začne až o tři roky později. A nezačíná zničením, není bleskem z čistého nebe. Během oněch tří let se etabluje nová národní administrativa, Čečenci hledají své nové místo v postkomunistickém světě, dochází k politickému kvasu, masovým demonstracím, k boji o moc v novém státě, zrodí se celá plejáda politických i občanských uskupení. Formují se ovšem také různé ozbrojené bojůvky a milice bojující o vliv. Jejich spanilé jízdy městy a poté první, zatím ještě „nevinné“ vyhlížejí vnitročečenské, přestřelky spějí nevyhnutelně k eskalaci... Ty tři roky jsou *časem extáze*, časem společenského „varu“, „výbuchu“ a „líhnutí války“, jak budou říkat populární politické metafory, jimiž se budeme zabývat. Podobně je tomu i v ostatních analyzovaných konfliktech.

Chuť našich chlápků zamířit do války nikdy nemůžeme pochopit bez poznání tohoto „revolučního kvasu“ předválečných a prvních válečných měsíců. Právě ten tyto muže k zapojení se do těchto konfliktů „láká“ a „vtahuje“. Spolu s vidinou velkých zážitků a dobrodružství, které – alespoň teď na svém počátku – nabízí. Těžiště této knihy je právě v tomto poněkud extatickém počátku, jenž následnou eskalaci do válečných jatek teprve vede. Až jednou, a může to být už po počátku samotné války, se situace promění ve válečný rozvrat a marasmus a všechno už bude poněkud – a nevratně – jinak.

Nejedná se pouze o pocity několika odhodlaných či všehoschopných jedinců, ale o celospolečenskou atmosféru. Navíc bojovníci samotní jsou v tomto extatickém procesu jen vrcholkem ledovce. Spíše jsou jen početně malou, zato však dobře viditelnou částí společnosti. A teď, na samém počátku, než se masový konflikt rozhoří, jsou jich mnohdy jen stovky a tisíce než desetitisíce. Nicméně gerila je ryba a lidé-společnost jsou její voda, jak lze parafrázovat známý Mao Ce-tungův výrok.⁷⁷ Říká nám to, že bez podpory společnosti jsou naši hrdinové s flintami jako ryba na suchu. A nejedná se zdaleka jen o podporu materiální. Policie a tajné služby nad nimi přimhouří oči, místo aby je hned, jakmile začnou křičet, zavřeli, někdy s nimi dokonce i spolupracují. Noví národní politici se jimi a jimi režírovanými událostmi nechají strhnout či dokonce s nimi jaksí počítají, místo aby vytáhli „do boje proti porušování zákonnosti“. Davy na demonstracích je vytleskávají, televizní kamery zdůrazňují jejich romantické tváře, z nichž můžeme vyčíst velké pohnutky, a maminky či přítelkyně už jim připravují frontové balíčky se svačinami. Vše jako by dnes získalo nový velký – kolektivní národní smysl a v centru toho smyslu jsou oni: naši chlapci s kvěry a jejich hrdinství!

Je nicméně třeba tento proces nahlédnout celistvě. A proto zde budeme mluvit zdaleka nejen o bojovnících, ale také o *extatických aktérech-aktivistech*, kteří jim politicky připravují půdu, o všenárodní mobilizaci a přímo o celém tom období před vypuknutím konfliktu a na jeho počátku jako o *času extáze*.

Studovat pocity, zážitky a „atmosféry“ v centru masového dění

Emoce, nejlépe právě ty extatické, pocity „opojení“, či dokonce přímo „atmosféra“ celospolečenského „varu“... Ano, jsme daleko od suché politiky argumentů, disputací,

ideologických proklamací a volebních statistik, již se zamýšlela vzdálit výše citovaná antropoložka Verderyová (1999).

Myslím, že snad nejdůrazněji dovedl naplnit její předsevzetí americký historik James Krapfl (2002, 2007, 2009), jehož práce zkoumající československou sametovou revoluci roku 1989 pro mne byly velmi inspirativní. Při dezintegraci komunistické východní Evropy je třeba studovat ne toliko velkou politiku, jako především tyto velké kolektivní emoce, zážitky a „atmosféry“, bez nichž by tyto revoluční procesy nemohly existovat, neboť jsou jejich centrem i společenským hybatelem, říká Krapfl (2009). Základní revoluční emocí je pro něj velký opojný zážitek nově vzniklé revoluční jednoty – pocit *společenství*. A také pocit nové *posvátnosti*, který pocit společenství provází. A celá revoluce je pak v Krapflově pojetí chápána jako *rekonfigurace posvátnosti* (k níž se ještě vrátíme).

„Interpretace revoluce jako rekonfigurace posvátnosti představuje nejúčinnější způsob systematické analýzy *zážitku* revoluce, jak ho popisovali sami občané Československa. ‚Atmosféra‘, která všechny tak ohromila, se v tomto výkladu stává něčím více než jen pěknou nicotou na okraji údajně realističtějších společenských procesů. Geneze této ‚atmosféry‘ se stává klíčovým společenským procesem, od kterého se odvíjí ty ostatní,“ píše Krapfl (2009, 100). „Tato atmosféra nebyla ničím jiným než novou kvalitou mezilidských vztahů,“ dodává (Krapfl 2009, 59).

Studovat, pochopit revoluční či předválečná masová hnutí bez emocí, zážitků i celých celospolečenských „atmosfér“ je jako studovat zmrzlinu bez definice chladu. Jako pokoušet se pochopit jednání zamilovaných bez studia pocitu zamilovanosti. Pro Krapfla je základním zážitkem pocit *společenství* a jeho *posvátnosti*. A my jsme k němu v předešlé kapitole již přidali pocit opojení a atmosféru extáze, které budou věrně doprovázet celou řadu dalších důležitých velkých kolektivních emocí.

„Tři sestry“: emoce, estetika, dramatická performance ... coby součásti procesu masové mobilizace

„Pro patrioty (Francouzské) revoluce to byl opojný den. ‚Nevěřím, že by kdy na zemi byl hezčí spektakl nebo takové množství duší naplněných v tentýž moment touží radostí,‘ napsal jeden národní poslanec. Lid po celičké Francii se znovu spojil při účasti na inscenování podobných ceremonií (...) Ve Štrasburku se například davy shromáždily pod oltářem postaveným na vrcholku šedesát stop vysokého umělého pahorku. (...) Za doprovodného řevu kanónů a tlukotu bubnů milice shromážděných fédérés složily tutéž přísahu, již v témže čase vykonali jejich krajané v Paříži. Tisíce extatických občanů se k nim přidalo, křičíce: ‚Tak přísahám!‘ a ‚Ať žije národ! Ať žije právo! Ať žije král!‘“

DAVID KERTZER (1988, 152)⁷⁸

Opět jsou zde emoce, nejlépe ty davové a ty opojně extatické. Nicméně nechceme zde nahlížet dav nebo masy démonizujícím prizmatem tzv. „*Latinské školy*“ psychologie mas (Le Bon 1895, Sighele 1891, Tarde 1901), tedy coby ze řetězu urvanou zdivočelou hordu, v níž prý nad sebou jedinec „ztrácí kontrolu“ a jeho bytost se rozpouští v jejím divokém víru. (Jak uvidíme dále, je tomu skoro naopak.) Na druhou stranu ani nechci dav a masovou mobilizaci redukovat na pouhý prostor pro sociální protest, na jeho revoluce-tvornou funkci, jak to mnohdy činí moderní klasická škola studia davů (Rudé 1964, Hobsbawm 1952, E. P. Thompson 1971). Ze starších prací je ovšem zajímavý například

pohled, který nabízí Lefebvre (1989 [1932], 1934), když mluví o mobilizaci revolučních mas skrze ústní šíření různých fám, podezření a představ, či hlavně pak některé novější Tillyho práce (např. 2006), v jehož pojetí uvnitř davů již začínáme vidět spontánní vnitřní sebeorganizační koordinaci a jedinci v nich disponují svou vlastní aktivistickou vůlí a motivacemi.

Bylo by jistě chybou vysvětlovat vše jen „opojením“ velkými emocemi a extází. To samo o sobě, bez společenského a politického kontextu de facto nic neznamená. Je to jen katalyzátor lidských motivací, bez jehož vzetí v potaz, jak se snaží výše sdělit bývalý čečenský prezident Jandarbijev, však mnohé věci zkrátka nedávají smysl. A abychom ono strhující „opojení“ emocemi, zážitkem – „tou atmosférou“ pochopili, aby vůbec mohlo dostat svůj sociálně-politický smysl, musíme jej vidět v kontextu a v souhře s dalšími dvěma prvky, které by zase bez něj ztratily svou „šťavu“, naléhavost, svůj mobilizační potenciál: jsou to politická estetika a dramatická performance.

V této knize o předválečném času *extáze* tak nejprve uvidíme, jak se vynořuje staronová (národní) politická estetika a kterák se stává jakýmsi snem v pozadí politického programu. Jak se později, za „výbuchu“ velkých extatických emocí, demonstrující davy národa vyvalí do ulic, kde sehraji velké *politické divadlo*, jež jako by její krásu chtělo zpředmětnit a proměnit na svůdný záblesk okamžiku v realitu. Budeme sledovat, jak se z tohoto ducha emociálního spektaklu rodí první narychlo vznikající paramilitární jednotky i celé armády... A také jak teprve *až potom*, někde na konci toho všeho, je vůbec možná určitá počáteční, rovněž však velmi teatrální a emocionální, eskalace budoucího konfliktu.

Tento text je tak rozsáhlý a využívá poměrně různorodé teoretické rámce ne proto, že by měl ambici za každou cenu „říci všechno“, ale protože chce ukázat, jak je pro pochopení předválečných politických procesů obecně nutné vidět uvedené tři fenomény jako spojitě nádoby: ukázat, že velké extatické emoce, politická estetika a dramatická performance zde jdou vždy ruku v ruce, pospolu. Jsou tři sestry – tři aspekty téhož procesu masové mobilizace, bez jejichž vzájemné souhry by to, co se na počátku válečných konfliktů událo, bylo jen stěží možné.

Abychom pochopili, co se to s člověkem děje ve víru revoluční a předválečné masové mobilizace, musíme vidět a studovat zde prožívané emoce, politickou estetiku a dramatickou performanci pěkně dohromady. Jako součást téhož zážitku. (foto Branko Belić, *NIN* 25. 9. 1988, 14)

Krása, ošklivost a politika

Role politické estetiky

Emoce, estetika a dramatická performance jako nerozlučné tři sestry v procesu masové mobilizace... O roli emocí, zvláště těch velkých - extatických, které zakládají odlišný emocionální svět konfliktů, jsme již mluvili v předešlé kapitole v souvislosti se základním pocitem (drogového) „opojení“ a ještě se k nim mnohokrát vrátíme. Ve zbytku této kapitoly je čas začít mluvit o roli estetiky a dramatické performance ve sledovaných konfliktech.

(Nacionalistická) politická estetika se celým naším textem potáhne jako červená nit. Námi studovaná vlna konfliktů je, jak již bylo řečeno, charakteristická tím, že jde o tzv. „identitní konflikty“. A identita, pokud nemáme přistoupit na její primordialistickou definici jako něčeho vrozeného a neměnného, je hlavně široce sdílený pocit, v jistém smyslu také druh sentimentu. A ten je prostřednictvím estetiky nejen vyjadřován, ale i dlouhodobě budován, performován, upevňován, provokován, ale i naopak odmítán: zkrátka prožíván. A také bývá - jako tehdy v časech řeči o „národním ohrožení“, a tedy o nutnosti „probuzení“, „obrození“ a mobilizace - až k hysterii radikalizován.

Bývá obvykle (a oprávněně) zvykem ukazovat nacionalismus z jeho „dábelské“ stránky: propaganda, z níž jde mráz po zádech, dým vypálených vesnic, zástupy uprchlíků, dráty koncentračních táborů, pusté krajiny, do níž se lidé už nikdy nevrátí - estetika zmaru a smrti. Ale na takový nacionalismus, na takovou estetiku bychom asi moc lidí, celé masy, nenalákali. „Naše představa o fašismu byla silně ovlivněna systémem teroru uvaleným na řadu evropských zemí,“ říká v předmluvě ke knize *Fašismus a divadlo* o estetikách masové mobilizace, které vedly do pekla druhé světové války Gunter Berghaus (1996, 1) a pokračuje: „Daleko méně pozornosti však bylo věnováno přitažlivosti fašismu, který tento politický směr nabízel milionům lidí, a subtilním přesvědčovacími strategiím, které režim používal k získání mas na svou stranu. (...) Teprve nedávno se tato ‚fascinace fašismem‘ stala předmětem bádání.“ A je třeba dodat, že studia nacionalismu, toho postmoderního zvláště, se to týká také: bez pochopení mechanismu masové estetické fascinace a momentu okouzlení se nám nepodaří pochopit zkrátka nic.

Právě nacionalismus, okolo něhož se příběh počátku našich válek bude točit, lze tak stejně dobře jako politický projekt nahlížet především jako projekt estetický. Krásný bude nejen celý ten který národ jako takový, ale i jeho jazyk, venkovský lid a vůbec celá vlast a její krajina, vydobytá kdysi krví. Ztepilá jsou těla jeho statečných národních reků, příroda a kultura jsou čisté (podobně jako jeho rasa), vody zurčí po lučinách, kroj a lidové tradice jsou ty nejpůvodnější a kultura s jejími národními velikány je široko daleko nejvyvinutější. Oproti tomu „ti druzí“ pak budou buď primitivní, nebo naopak západně dekadentní; záludní, či dokonce „rasově nečistí“ - a všechny ty monumentálně krvavé bitvy proti nim budou jen logickým stvrzením síly národního příběhu. (Romantická) estetika zde bude nejen jedním z centrálních politických hybatelů, ale v nemalé míře vlastně i smyslem, proč se toto vše činí.

Těžko říci, jestli je nacionalismus víc estetický nebo politický projekt - se vztahem mezi politikou a estetikou je to totiž zapeklitější, než by se mohlo zdát...

Toho, že politiku lze vidět a studovat skrze její estetiku, si všímá, i když někdy spíše implicitně, celá řada studií posledních dekad, až se věc stala téměř trendem. Zajímavé to pro nás začne být tam, kde estetika má roli nejen něčeho, co svět politiky tak nějak provází, ale tam, kde souvisí se zásadní politickou změnou, kde nová *politická estetika* přímo pomáhá převracet starý a etablovat nový řád věcí. Tam, kde souvisí s *politikou*